

TRADICIOIS, TERRA E IDENTIDADE NA OBRA DE MORALES

Héctor M. Silveiro Fernández
Real Academia Galega

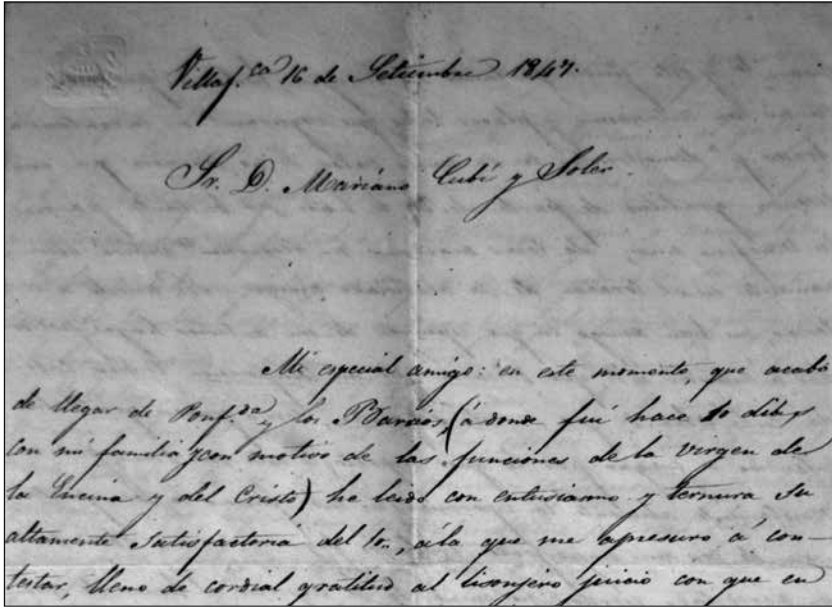
Resumo: Este traballo parte da recuperación dunha correspondencia do autor que revela a xénese, temáticas e estilo dos *Ensayos poéticos en dialecto berciano* de Antonio Fernández Morales. Analizamos a descuberta do galego do Bierzo a través da reflexión propiciada polo filólogo catalán Mariano Cubí e o propio encargo de escribir nesta lingua que asume Morales con entusiasmo. Indagamos nas fontes e na procura de temáticas para o libro. Emerxen así os costumes das xentes humildes que o poeta gusta describir, tanto na aldea como na vila, ao longo dun calendario tradicional peculiar, onde detectamos unha tendencia ao contraste e a utilización dun ton satírico e crítico sutil por veces, as máis proto-realista. A paisaxe natural e humana do Bierzo que retrata con vigor e detalle, fará do noso autor un cantor referente da identidade berciana á vez dun fito relevante para definir o movemento do Rexurdimento nos lindeiros da galegitude. Concluimos coa definición doutro dos trazos do estilo do autor de carácter ideolóxico, o bercianismo, amén do seu interese por cantar a riqueza patrimonial do Bierzo.

Abstract: Using the letters of Antonio Fernández Morales which shed light on the genesis, themes and style of his *Ensayos poéticos en dialecto berciano* as a point of depart, this essay illustrates the discovery of the Bierzo variety of Galician language due to the suggestions of the catalan philologist Mariano Cubí and to the poems that Fernández Morales wrote at his request. Everyday life, folk traditions and the natural and human landscape of Bierzo are the main themes of his verses. Finally we finish this paper by saying that Fernandez Morales stands both on the threshold of Galician *Rexurdimento* and at the centre of the Bierzo identity as a representative of *bercianismo*.

Palabras chave: Antonio Fernández Morales, tradiciois, lingua, Bierzo, identidade, costumismo, bercianismo, dialecto.

Key words: Antonio Fernández Morales, traditions, language, Bierzo, identity, *costumismo*, *bercianismo*, dialect.

AS CARTAS QUE DESVELAN O NACEMENTO DOS ENSAYOS POÉTICOS EN DIALECTO BERCIANO

Estamos na praza do *Campairo do grano*, na botica. Antonio, o noso autor molla no tinteiro a pluma e escribe nun prego:

Villafr. ca 16 de setiembre de 1847

Sr. D. Mariano Cubí y Soler

Mi especial amigo: en este momento, que acabo de llegar de Ponf. da y los Barrios, (á donde fui hace 10 días con mi familia y con motivo de las funciones de la Virgen de la Encina y del Cristo) he leído con entusiasmo y ternura su altamente satisfactoria del 10, á la que me apresuro a contestar, lleno de cordial gratitud al lisonjero juicio con que en ella halaga mi pobre persona... Nunca pude esperar de mis déviles composiciones un elogio tan honorífico, de un literato, de un hombre tan profundo en conocim. tos... mi reconocim. to vivirá eternamente en el corazón de su acariciado amigo.

Estas son algunhas das palabras entresacadas do limiar da carta autógrafa e inédita de Morales escrita tal día como hoxe, hai 170 anos eiquí, en Vilafranca do Bierzo. Estaba dirixida a Mariano Cubí, en resposta agradecida ao eloxio que este

eminente filólogo catalán seguramente lle fixo á primeira das composicións escritas en galego e remitida uns días antes polo noso capitán de infantaría. Morales mandáralle un poema entusiasta de apoio en dialecto berciano nunha carta da que fixera ademais un duplicado na fala do Bierzo dicindo:

–Dende ayer noite estou ocupao en buscar noticias ou escritos d'aquesta sierga y en vano, pois nin unha carta escrita así puden precurarme; p.º non ó creyo necesario para complacer á Uste, porque criao dende nino n'este pais, préciome de poseyer seu linguaxe, n'ostante de costarme ya algún traballo falalo y escribilo,...

Estas correspondencia¹ sitúanos, nada máis e nada menos, no momento exacto do nacemento dos *Ensayos poéticos en dialecto berciano*, a obra pola que Antonio Fernández Morales entra na universal e espléndida república da letras, como ben dixo recentemente Anxo Angueira nun evento anterior deste bicentenario². Era a xenerosa resposta do valente astorgano afinado no Bierzo. Antonio fora un nino criado neste país berciano, que, tras muito tempo escuitando a lingua máis falada polas xentes do Cacabelos de entón, acabou escribíndoa posiblemente por vez primeira en 1847 en Vilafranca e como resposta decidida a aquela invitación sorprendente do curioso catalán, afín ás súas ideas, que quería saber sobre os dialectos da península.

Os *Ensayos* de Morales serán, como seguramente saben, unha obra extensa (máis de 8000 versos), complexa na súa temática e chea de avatares que, ata hai un par de décadas, a mantiveron marxinal das historias e estudos de literatura do século XIX tanto no Bierzo como en Galicia. Abriuse entón un camiño de recoñecemento que a vai situando finalmente como un referente irrenunciable para definir a identidade da comarca berciana. Hoxe pretendemos con este relatorio analizar o tratamento das tradicións e a terra, compañeiras inseparables da lingua, que xuntas conforman esa singularidade berciana que Morales nos quixo transmitir. Con ese motivo imos entrar de cheo no debate sobre o movemento no que a crítica literaria sitúa a súa obra para valorar o tipo de popularismo que emprega o noso autor, unha das claves, na nosa opinión, para entender mellor e dun xeito

1 Estas cartas autógrafas rescatadas que durmían no Museo do Bierzo, facémolas públicas por vez primeira con motivo do bicentenario e serán a base dunha boa parte do noso relatorio. Agradecemos ao antigo director Jesús Álvarez Courel que nos puxera sobre a súa pista, e ao actual director Javier García Bueso as facilidades presentes para realizar as consultas pertinentes.

2 Referímonos ao acto do 17 de xuño de 2017 en Cacabelos, presentación dun libro de poemas e ilustracións sobre Morales realizado polo Grupo Medulas para a defensa do galego no Bierzo, coordinado por Manuel González Prieto, ao que asistiron ademais de Anxo Angueira entre outros X. L. Méndez Ferrín.

integral o Rexurdimento no seu conxunto. Remataremos sinalando as conexións dos costumes coa terra e co que denominamos *bercianismo* que profesa Morales. O obxectivo final é contribuír a que este autor sexa incorporado ao citado movemento, necesaria e integramente, que se visualice a contribución á cultura galega que el fixo dende estes territorios de fronteira nos lindeiros da galegitude.

O gaiteiro de Sorribas, as *cousiliñas* do tío Antón ou os amoríos de Lucas e da labieiriña Petriña, o renegado de D. Liso e a súa amada Rosario, os danzantes na romaría de Paradela ou a cuadrilla de galegos polas rúas desta vila en días de vendima naceron sen dúbida de experiencias vividas e descritas logo con paixón memorable polo noso autor. Mais cal foi o proceso que levou a Antonio a dar este paso cara á escrita dunha fala popular? Que provocou en Antonio un compromiso tan sentido, unha resposta tan xenerosa? Como se xera esta obra tan singular? Cal é a filosofía coa que foi creada e a que estímulo responde? Grazas ás cartas autógrafas do autor que llas puidemos arrebatarse á desmemoria, tras ser recuperadas do esquecemento, hoxe podemos comprender ese camiño de creación con maior certeza. Advirtamos e subliñemos que a creación ou, polo menos, o deseño dos *Ensayos* son realmente anteriores á data da súa edición en 1861. Seguindo as pistas que o propio Antonio Fernández Morales deixou na correspondencia rescatada, debemos insistir e revisar, por forza, tamén a transcendencia das fontes nas que bebeu para comprender plenamente a intención coa que foi escrita.

O DIALECTO BERCIANO

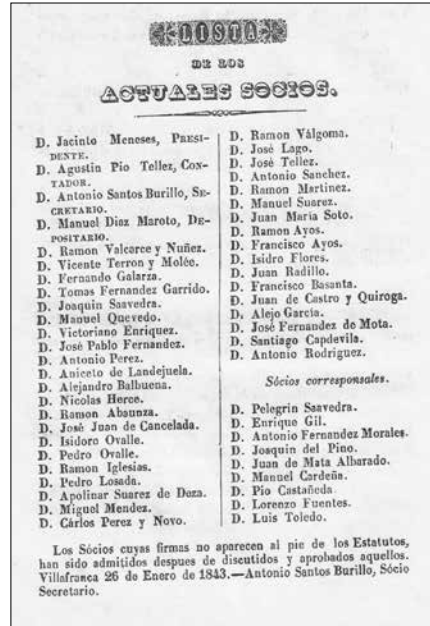
A DESCUBERTA DA LINGUA E A TRANSCENDENCIA DUN ENCARGO

Dende a súa infancia, os relatos e ditos que escuitou e presenciou de neno, logo adolescente ou xa de adulto no Bierzo, eses que lle veñen á cabeza á hora de escribir, son esenciais. Pero se hai algo substancial neste proceso lento e longo é a descuberta da lingua que vai usar nos seus ensaios, fruto tamén dunha toma de conciencia dilatada, como Morales deixa entrever nas cartas. Se ben comeza a composición aos trinta anos de idade, daquela a súa familiaridade coa lingua era xa grande. Parte, como dixemos, da etapa inconsciente e tenra da infancia que podemos denominar de aproximación á *transmisión oral* que se vai enriquecendo máis e máis ata outra posterior, a da *toma de conciencia*, que aínda supoñemos ten dúas fases: unha que xa implica o *contacto co galego escrito*, acompañada do contraste do que escoitaba no Bierzo con outras formas dialectais desta fala, mesmo cun idioma irmao como o portugués (falamos da súa estadía en Galicia, en Tui concretamente), seguida doutra, a segunda fase, que chamamos de *compromiso* que agora, de novo grazas ás cartas, temos documentada cunha data moi precisa:

finais do vrao de 1847, que é consecuencia directa do intercambio epistolar con Mariano Cubí. Precisamente na carta do 4 de setembro confesáballa:

...pois meu estao de militar me tubo lexios do meu pais dende o ano de trinta é cuatro, en qu'entrein n'un Colexio de cadetes, hasta ó cuarenta' e tres, en que p.r opiniois políticas me deixaron de remplazo, en cuya situación sigo³.

Efectivamente no comezo do ano 1843 o noso capitán chega de recrutamento a Vilafranca do Bierzo, na que acababa de crearse a Sociedade de Teatro, fundadora deste espazo teatral no que estamos⁴. Antonio aparecera nunha lista entre os socios correspondentes no mes de xaneiro, por riba de Joaquín del Pino⁵ e por baixo de Enrique Gil, ambos, especialmente este último, de renome en Madrid⁶. Agora que ía pasar un tempo na vila debía darse de alta na Sociedade como socio residente. Morales entretaña o seu tempo de ocio en empresas literarias, ben creando os seus ensaios dramáticos⁷, ben gozando da lectura atenta da prensa liberal madrileña. Agora vémosto na súa casa da Rúa da Auga⁸ cunha publicación recente nas maos: *El Sol*, un diario de pobre aparencia. Contemplamos a Antonio lendo no *Bosquejo de un viaje a una provincia del interior* de Enrique Gil (publicado

3 A data do destino como capitán de infantaría en Galicia foi do 1840 a 1843 segundo el mesmo deixou escrito. Son momentos transcendentais para o movemento provincialista en Galicia que contaba cunha forte presenza entre os militares, compañeiros de Morales.

4 Este relatorio foi lido no Teatro de Vilafranca do Bierzo o 17 de setembro de 2017.

5 Para saber máis desta sociedade e do personaxe citado pódese consultar o epígrafe "Pino e Gil, dos berceanistas en la Sociedade de Teatro" que forma parte do relatorio "El amigo villafraguino de Enrique Gil: Joaquín del Pino" (Silveiro 2015b).

6 Era un recoñecido poeta, articulista e crítico teatral nos xornais e revistas madrileños á altura do ano 1842.

7 Na correspondencia efectivamente deixa clara a existencia de polo menos dous ensaios dramáticos que estaban escritos en castelán.

8 A casa paterna estaba na antiga Rúa Maior, denominada popularmente da Auga, pero a botica estaba situada na Praza do Campairo; datos tirados dos censos municipais do Arquivo Municipal Vilafranca do Bierzo.

por entregas entre febreiro e abril do 43) aquilo do *viaxeiro estranxeiro que viaxa pola España de flamenco e touros, descoñecedor do noroeste peninsular*. Así comeza o noso autor a compartir co cantor da violeta, ese interese por sacar do silencio do esquecemento a súa comarca. Enrique Gil sentira o silencio da terra cando partira cara a Astorga e Valladolid, sentimento radical para este autor como conta o estudoso francés Picoche⁹. Sinalemos que no *Bosquejo*, nesa viaxe sentimental á paisaxe, á Terra natal, Enrique non esquece a realidade material presente; botando mao dela no relato da súa visita ás Médulas; retrata un personaxe popular ao que inmortaliza polo seu alcume, *Ferrascús*. Anota finalmente, na perspectiva do progreso futuro, a posibilidade de explotación presente dos seus recursos mineiros. A Antonio non lle pasa desapercibido como emerxe o Gil máis político que responde aos intereses desa burguesía liberal berciana, á que pertence e coa que ten trato, introducindo a reivindicación da minería. Era época de empresas pioneiras como a *Sociedad Minera Verciana*¹⁰ e tamén da denuncia e reivindicacións: “el general olvido y abandono” da comarca e a mellora das comunicacións que se plasman nas crónicas do admirado autor vilafranquino con claridade¹¹.

Antonio segue a súa lectura ávida e atópase coas ruínas de Bergidum Flavium, aquela mirada melancólica sobre a paisaxe e as súas raíces no pasado ecoará logo, sen dúbida, no seu poema a Cacabelos. Visión contaxiada por Gil da paisaxe natural cargada de historia, esa exaltación da terra que fan os románticos. A seguir Antonio toma entre as súas maos outra revista muito mellor editada cá anterior, segue mergullando nos textos de Enrique, o seu admirado amigo. No *Seminario Pintoresco* do 1839 que dirixe Mesonero Romanos, como lle indicara seu pai, o boticario da vila, le “Los maragatos”, “Los montañeses de León”, “Los asturianos” e “Los pasiegos”, lugares que axiña recoñece como as posesións dos poderosos señores Quiñones de León¹². Naqueles artigos cargados de datos sobre os costumes atopa tamén algo que lle chama profundamente a atención como é o feito

9 Picoche di acertadamente: “La estancia en Astorga tuvo que producirle un choque moral. Lejos de la familia y del Bierzo, iba tomando contacto con la dureza de la meseta. De este choque nació seguramente el contraste permanente entre ambas regiones en la obra del escritor” (1978: 25).

10 Un artigo moi revelador titulado “Gil y Carrasco y la minería de Bierzo” (Balboa 2015) trata en detalle sobre esta relación entre a literatura e as empresas da burguesía liberal no Bierzo.

11 De grande interese para afondar neste tema é o relatorio “La estética del silencio en el *Bosquejo de un viaje a unha provincia del interior*, de Enrique Gil” (Phillips 2015).

12 Quizais o perfil máis político de Gil e tamén do seu amigo Joaquín del Pino, mantívose oculto detrás desta conexión cos potentados Quiñones de León. O estudoso de Gil, J. L. Picoche que tampouco a coñece, analizando o movemento romántico, usa unha metáfora mariñeira, que vén moi a conto: “el hecho es que todos están en el mismo barco, los que, en la arboladura, escrutan el horizonte y los negociantes que, más abajo, llevan sus mercancías”. O que foi un trato cordial entre amigos pode ter outras lecturas máis políticas cando vemos que os lugares que Gil escolle para comezar esta faceta de articulista son propiedades dos homes máis influentes e ricos do momento. Podemos atopar detallada esta relación no artigo citado anteriormente (Silveiro 2015b).

de intercalar a fala do país en cantos e voces soltas. A lingua das xentes humildes recollida en palabras, que a pesar de non ser o centro dos artigos de Enrique, écheos de cor e confírelles singularidade, sabor á terra.

A fala ou xerga do país, esa era precisamente a curiosa preocupación do frenólogo catalán D. Mariano Cubí de quen acaba de recibir contestación. A pesar de estar procesado na Coruña e ademais de agradecer na carta o apoio do noso capitán á súa refutación¹³, Cubí revelábase como un home tremendamente interesado na lingua popular ao lle solicitar encarecidamente un sorprendente favor: que lle fíxese chegar escritos no dialecto falado no Bierzo para un estudo filolóxico que estaba emprendendo.

Cábeme á mais grata satisfacción en que para ó caso se oubese acordao de mín, anque c'ó sentimento de non enchir quizabes (también, quizá), c'os meus esforzos, suos deseyos, que son os meus.

A primeira carta de 4 de setembro de 1847 escrita en Vilafranca, resulta mui reveladora e sumamente interesante para entender o ton da relación de Morales con Cubí, aínda que queden, obviamente, bastantes curiosidades por satisfacer que non son obxecto deste relatorio. Digamos que Antonio tomara, no momento de redactala, a decisión de comprometerse con Cubí ou, o que é o mesmo, estamos asistindo á resolución de comezar a escribir en galego. Non debemos perder de vista a complicada situación do catalán que estaba en prisión na Coruña por unha causa, digamos, ideolóxica que é a razón pola cal entran en contacto e pola que Morales se sente “obrigado” a responder con xenerosidade e en berciano, como seguramente lle solicitara o procesado. Efectivamente o noso autor, xa o dixemos, non só redacta un duplicado da carta traducida ao berciano, senón que tamén lle envía unha composición comprometida, escrita en octavas e quintillas e acompañada con anotacións de carácter léxico. É o poema que titula: “Ao célebre frenólogo D. Mariano Cubí e Soler, seu bon amigo Ant^o Fdez. Morales”. Trátase dun poema de carácter manifestamente cívico, deixando ás claras que as coincidencias ideolóxicas, teñen moito que ver co motivo inicial do seu contacto¹⁴. É

13 Mariano Cubí por mor das súas charlas para difundir a Frenoloxía por toda España chegou a Galicia no ano 1847 onde vai ser procesado no mes de maio na Coruña pola acusación do Tribunal Eclesiástico de Santiago de Compostela, causa da que foi absolto, tras once meses de prisión, momento no que volve a Cataluña (abril de 1848).

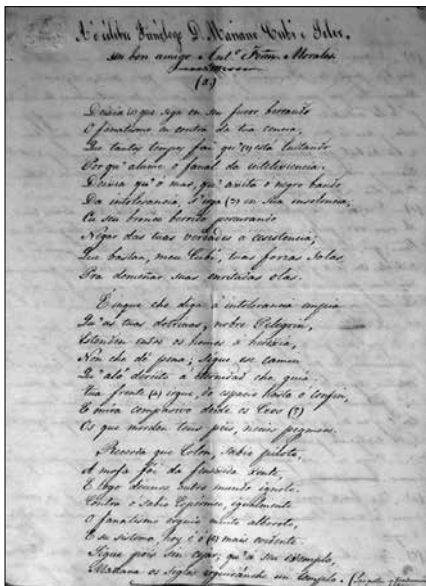
14 Sen dar entrada a grandes especulacións os contactos entre liberais poden estar propiciados pola pertenza ou proximidade a algún tipo de grupo ou *loxía*, pero que para este caso, que precisa unha investigación maior, aínda non a podemos abordar. Sabemos que Cubí era masón, cousa non pouco frecuente na época. O proceso contra Cubí provocou unha reacción notable nos ambientes liberais e progresistas non só de Galicia, tamén en distintos lugares onde era amplamente recoñecida a súa reputación.

evidente que este factor fai que Morales non dubide en comprometerse con Cubí, estes son os seus primeiros versos:

A ó célebre Frenólogo D. Mariano Cubí e Soler.
Seu bon amigo Ant.^o Fernz. Morales.

(a)

Deixia que siga en seu furor berrando
O fanatismo en contra da tua cencia,
Que tantos tempos fai qu'está luitando
Por qu'alume ó fanal da intelixencia.
Deixia qu'ó mar, qu'axita ó negro bando
Da intolerancia, s'irga en sua insolencia,
Co seu bronco berrido percurando
Negar das tuas verdades a existencia;
Que bastan, meu Cubí, tuas forzas solas,
Pra domeñar suas enritadas olas.
É inque che diga á intolerancia empía.

Aquel 16 de setembro, Antonio acababa de chegar dos Barrios e de Ponferrada, dez días de festa coa familia fóra da vila. El esperaba ansioso o correo, pero non deixou de sorprenderse ao ver sobre a mesa do escritorio unha nova carta de Cubí con data do día 10. Apresúrase a ler para responder axiña:

...ni remotamente alimenté la esperanza, ni tube jamas la loca pretensión de vér mis imperfectos trabajos figurar en una obra de un acreditado escritor, ni menos la de aspirar al honor de encontrar mi oscuro nombre al lado del del acreditado autor...¹⁵ repito que ni

15 Era propósito de Cubí (como se deixa entrever na Introducción aos *Ensayos poéticos en dialecto berciano* de Morales en 1861) realizar unha obra sobre todos os dialectos existentes en España. Aproveitando os seus desprazamentos pola Península a causa das súas charlas e cursos sobre Frenoloxía nos anos 40, ía realizando apuntamentos filolóxicos e, á vez, na procura de colaboradores locais entre os cales se achaba precisamente o noso capitán. Cubí, xa daquela, editara algúns traballos de corte lingüístico sobre o castelán, de feito Manuel Tuñón indica nun dos estudos introdutorios á edición facsímile de 2013 do Instituto de Estudios Bercianos que Cubí tiña un coñecemento considerable dos estudos acerca das

creo, ni creeré nunca dignos mis escritos de alternar en las pájinas mismas que ocupen los suyos.

–Aquí no hay quien pueda hacer las composiciones que V. necesita, porque ninguno se ha dedicado á la poesía. Aunque estoy en la reforma de mis ensayos dramáticos bastante ocupado, por haberme rogado mis amigos de Madrid, que tales cuales ellos sean, se los remita, no obstante, por si de alguna cosa le sirven á V. procuraré en algunos ratos componer algo en Berciano, ó poner en este dialecto algunas composiciones de mis poesías.

Xermolou vizoso en Antonio aquel interese insistente do filólogo catalán, como hoxe podemos intuír analizando con atención as respostas que Morales lle vai dando dende finais do vrao do 1847 ata un ano despois. Nesta correspondencia é doado observar como, máis aló da solidariedade, da xenerosidade e da cortesía desas respostas, a reflexión e a conciencia sobre a lingua vai medrando e o compromiso lingüístico de Antonio tamén se vai afianzando ata dar comezo con entusiasmo aos *Ensayos poéticos*. Se na primeira das cartas de 1847 Morales presenta certa confusión sobre a filiación da “xerga” (xierga) que denominaba berciano, lóxica nun profano da filoloxía, será máis preciso e plenamente certo no relativo á distribución e uso do dialecto polos habitantes das vilas e aldeas, consecuencia evidente, insistimos, do seu contacto vivido coas súas xentes *dende nino*. Mais aquela confusión inicial vai ser corrixida axiña (probablemente a instancias das preguntas de Cubí sobre a diferenza entre o galego e o berciano) na segunda das cartas afirma¹⁶:

–Con efecto es muy semejante el berciano al gallego, y hasta creo, que aquel es este mismo viciado, adulterado p.^o la intercolación de palabras castellanas cojas ó aumentadas.

linguas do momento, sobre a orixe do castelán, a situación lingüística de España etc. Lamentablemente esa obra sobre os dialectos segundo podemos indagar parece que quedou inédita e o seu amigo D. Manuel Torrente e Flores, que quedou como dono das pertenzas de Cubí tras da súa morte (que se produciu en 1876) entre as que se conta a selecta biblioteca que o defunto posuía, fai unha relación de obras non editadas entre as que se citan varias relativas á filoloxía: *Cuatro capítulos sobre las lenguas primitivas de España, Origen del habla y de las lenguas, Historia de la lengua española e Dialectos de la Península* (datos tirados da biografía do eminente frenólogo catalán publicada no ano da súa morte por D. Miguel Arañó que se reproduce íntegra na páxina: <http://www.filosofia.org/aut/001/1876cubi.htm>).

- 16 Pódese consultar o artigo onde se analizan máis polo miúdo o contido destas cartas (Silveiro 2017). O método seguido polo autor que implica un traballo previo co léxico e á vez unha reflexión nova sobre a ortografía. As vivencias persoais directas de moitos dos cadros que describirá nos seus *Ensayos* seguramente formaron parte deste traballo na procura do léxico, ademais do inevitable contraste con amigos e, como non, con galegofalantes do Bierzo coñecidos e achegados para poder realizar un espléndido retrato do galego berciano da súa época como afirma Rosario Álvarez (Fernández Morales 2003: 107).

E a correspondencia segue porque o catalán insistía dende A Coruña. Tan só 23 días despois, Antonio volve coller pluma e tinteiro para escribir:

Villaf.^{ca} 9 de octubre 1847

Mi querido Cubí, supondrá V. ya que me he muerto, tal es el silencio que hace días guardo. – Pues señor, es preciso manifestar las causas que lo han originado. En primer lugar, he salido á Cacabelos algunos días; dirá V. y con razón q.^e tambien hay correo en Cacabelos; p.^o la segunda ó mas bien la única razon, sale al paso á esta ojeccion. – Así pues añadiré que no he querido molestarlo, hasta que pudiera remitirle su encargo...

Aquel *encargo* permitiríalle a Antonio caer na conta de que sen lingua o Bierzo carecía de identidade. Dito doutro xeito, a primeira evidencia e reflexión na que como autor dos *Ensayos* repara é a da transcendencia da lingua. Logo, culpables dese feito, non van ser tanto os artigos e os poemas de Gil, como si a curiosidade e insistencia reiterada de Cubí, pero tamén, como veremos, o seu destino anterior en Galicia e, entre outras fontes determinantes, o coñecemento da obra de Sarmiento. Xa Enrique Gil nun dos artigos sobre costumes nos que trataba dos maragatos lamentábase de non poder consultar un texto de Sarmiento sobre este tema. O erudito ilustrado era coñecido e consultado por Gil sen que se soubese daquela que tiñan en común o ter nado na mesma vila¹⁷. Antonio achégase ao Padre Sarmiento, sen esquecer a Gil, pero iso si, cun interese ben distinto. Morales céntrase na lingua e, como lle ocorre ao ilustrado, vai localizar o seu canto na terra coa que se sente máis identificado, que non é a de nacemento, senón na que se criou. A lingua popular é o argumento que esgrime no Prólogo dos *Ensayos*:

Por otra parte el dialecto que es la forma de espresarse corriente y en uso en las comarcas montañosas, es cierto que no está en ejercicio entre la clase culta de la sociedad berciana, quedando relegado al exclusivo dominio de las masas [...] si bien el dialecto berciano es de uso común solamente entre las masas, no por eso es desconocido ni desdeñado por las personas que forman la clase distinguida de la sociedad del Bierzo, por más que en sus relaciones y trato entre si se sirvan exclusivamente del idioma castellano (1861: 3, 11).

Morales atopa en Sarmiento este enfoque que lle faltaba ao *Ferrascús* do artigo sobre As Médulas de Gil, vigor, carácter e viveza que transmitirá grazas á súa lingua. Polas palabras do Prólogo aos *Ensayos poéticos* hai que advertir que

17 Aniceto Núñez entre outros analistas do *Bosquejo* de Gil atopa na obra influencias do “torrente de la Ilustración” (Gil 2014: 170).

o galego non era a súa lingua materna, como si que o era para Sarmiento, aínda que non poidamos descartar que o usase puntualmente na conversa; o certo é que el non deixa de desculparse ante *mis paisanos conocedores del dialecto*. Unha observación necesaria sobre a lingua e a influencia de Sarmiento é o intento pioneiro de prestixiar a fala dialectal, cun argumento de “auctoritas” apelando a que no pasado era lingua de prestixio. Morales realiza un exercicio de memoria para recoñecer que esa lingua que usa o vulgo antes era a propia de reis e trovadores¹⁸. Está caendo na conta dos séculos escuros nos que habita, e orgulloso pretende exhumar, *resucitar* di el, a linguaxe e os costumes bercianos. Esta visión e conciencia sobre a lingua, debidas en primeira instancia a Cubí, ben poden achacarse a Sarmiento tamén (Méndez 2017).

Como chegou ás maos Morales a obra de Sarmiento para ser fonte incuestionable dos seus *Ensayos*? É algo que aínda está por estudar. Puido ser a través dunha lectura de copias manuscritas, que sabemos circularon en abundancia. Se cadra fíxollas chegar algún dos seus amigos intelectuais e militares de Tui ou da Coruña cos que tiña trato, practicando ese interese polos escritos do padre bieito, cousa nada rara. Semellante devoción profesaba naqueles mesmos anos, Pintos en Pontevedra. Talvez foi algún berciano amigo quen, no seu dilatado tempo de recrutamento obrigado en Vilafranca, compartiu con el o saber e as curiosidades do erudito ilustrado. O caso é que as coincidencias entre ambas obras son tantas que evidencian tamén no noso autor unha das fontes comúns e máis destacadas de todos os escritores do Rexurdimento. Como ten sinalado X. L. Méndez Ferrín, Sarmiento é modelo, e como tal o primeiro precursor deste movemento grazas ás *Coplas de Perucho e Maruxa*¹⁹. Vexamos un de tantos exemplos:

Bailaban as mozas
ao son do pandeiro,
con elas bailaban
os mozos mancebos...

Con gaita e tambor
andaban galegos;

18 No Prólogo dos *Ensayos poéticos en dialecto berciano* lemos: “Verdad que hoy aparecería ridículo hablar desde la academia, ó de la cátedra, y hasta en la familiar conversacion entre las gentes de la clase media el lenguaje de los dialectos, como lo sería, por ejemplo, el habla anticuada de la época del inmortal autor de las Partidas, pero no puede desconocerse, que esta y aquellos fueron en un tiempo el estilo y la frase elegante que, así se usaban en el alcázar de los Reyes y en los palacios feudales, como servian al trovador en sus cantos, al historiador en sus profundos escritos y al legislador para dar á los pueblos ordenanzas de imperecedera memoria.” (Fernández Morales 1861: 4).

19 Discurso ante o Plenario da Academia no 18 de maio de 2002 na sesión extraordinaria en Vilafranca do Bierzo con motivo das Letras Galegas na honra do Padre Sarmiento (Méndez 2002).

con vinco e zanfona,
andaban os cegos.

Todos reloucaban
xa mozos, xa vellos,
xa pobres, xa ricos,
xa frades, xa cregos.

Copla 715-718-719 (Sarmiento 2002: 104).

De galeguiñas con megos
e de robustos galegos
chegan cuadrillas a villa,
todos obedientes cegos
ó cachicán da cuadrilla...

Na gaita de fol tocando
vai o gaiteiro a muiñeira;
algúis ó son bailando,
i algúas nos cus tocando
dos seus megos a pandeira...²⁰

DA LINGUA AOS COSTUMES

O BORRADOR DUNHA GRANDE OBRA

Antonio levaba días dándolle voltas á lingua, cada día que pasaba dende a primeira misiva íalle vendo sentido e ilusionándose con aquel encargo de Cubí:

...Había pensado formar un cuaderno de poesías bercianas, buscando el lado **ridículo** de todas las costumbres de este país, en todas las clases, p.³ criticarlas,

²⁰ Evidente o paralelismo destes versos tirados das *Coplas* de Sarmiento coas dúas quintillas de Morales (2017: 152-153) e mesmos estes outros versos de Rosalía, de *Cantares gallegos*:

Co son da gaitiña,
co son da pandeira,
che pido que cantes,
rapaza morena.
Tocaban as gaitas,
ó son das pandeiras
bailaban os mozos
cas mozas modestas...
Nas portas dos ricos,
nas portas dos pobres,
que aquestes cantares
a todos responden.

empezando p.^f su capital (Villaf.^{ca})²¹ metiéndome con los dos sexos en ambas clases; buscándolos en los paseos, teatro, visitas, vailes, funciones de Yglesias, novenas, entroidos, como ellos llaman á los carnabales, filandones E.^a, p.^o he visto q.e era obra muy larga y me he contentado con hablar de los filandones solam.^{te}, aunque pienso, cuando esté algo desahogado seguir mi plan...

Acabamos de comprobar que este documento de 9 de outubro de 1847 ofrece unha información transcendental sobre a creación da maxistral obra da que tratamos. Non só por acompañar dita carta, coas que podemos considerar as primeiras composiciois e anotaciois léxicas sobre elas, senón tamén por deixar trazado un borrador e definido un estilo do que sería logo o seu libro. No prólogo editado no 1861 insistiría: “A bosquejar ligeramente algunas de estas (costumbres) y á dar una idea *viva* del subdialecto que en él se habla, tienden estos *Ensayos poéticos*” (1861: 3).

Sen dúbida as tradiciois son un elemento esencial e o fío condutor do poemario, de feito das 16 composiciois do libro obra de Antonio, 9 xiran esencialmente sobre os costumes como reza no seu propio título. Está convencido da fórmula a seguir, pero esta determinación leva consigo algunha que outra dúbida polo que reclama o consello dunha autoridade, o seu bo amigo Cubí:

... Ya tenía compuesto el artículo de paseos, de Villaf.^{ca}, p.o me aconsejaron y rogaron que no ridiculizase tanto a mi pueblo mismo, y lo he dejado; p.^o repito q.^e pienso continuar, mas adelante. Tanto en esta, como en la otra: (a la Virgen de las Angustias) puede V. con entera libertad quitar, añadir, borrar, enmendar e.^a lo que le parezca, seguro de que me hará en ello un especial favor; ó no hacer uso de ellas.

Podéramos pensar que a preocupación por se era ou non adecuado escoller esta temática é unha esperable inseguridade dun escritor novo, pero máis ben parece responder, como percibimos polo texto anterior, á reacción que provocou unha composición da que non dá nome (*el artículo de paseos*) que os seus amigos vilafranquinos lle desaconsellaron e rogaron non incluír²². De feito Morales acordou finalmente enviarlle a Cubí, un crítico neutral alleo aos prexuízos localistas,

21 Nótese que para Morales a capital do Bierzo é a vila que fora capital da Provincia había pouco máis de 20 anos (no 1822). Non debemos perder de vista estas reclamaciois dunha provincia para o Bierzo en plena vixencia en sectores liberais e da burguesía berciana.

22 Esta composición dos paseos ben podería resultar ser a que en 1861 aparece no libro dos *Ensayos poéticos* co título “Proba d’amor” por desenvolverse nunha vila con Colexiata onde a crítica e os paseos son elementos substanciais da mesma (Fernández Morales 2017: 203).

só dúas composicións: unha de carácter costumista “O fiandón” e outra dedicada “á Santísima Virxe das Angustias de Cacabelos”, de temática relixiosa cun ton notablemente dispar. O que nos leva a reparar nalgúns das claves do estilo do noso cantor nas que quixeramos afondar pois están estreitamente ligadas ao costumismo que practica e están xa presentes tanto no esbozo que redactou, como nos mesmos poemas que lle envía a Cubí ese 9 de outubro de 1847. Referímonos a tres aspectos intimamente ligados nos versos de Morales que nos interesa analizar, non obstante, por separado:

- a. Determinar o tipo de costumismo que practica Morales, unha temática moi do gusto da época, pero que ofrece diversas ópticas.
- b. Destacar a tendencia ao uso dos contrastes, base para conferirlle ese carácter satírico ou crítico que conteñen a maioría das composicións de corte costumista.
- c. Definir o bercianismo, é dicir, como nos achegamos dende a exaltación desta terra e das xentes humildes, onde teñen sentido os seus costumes, á descuberta da identidade do Bierzo.

QUE TIPO DE COSTUMISMO OU POPULARISMO PRACTICA MORALES?

Coincidimos con X. R. Pena cando ao falar do Rexurdimento di que este movemento se sitúa entre o Romanticismo e o Realismo, o costumismo e/ou as formas de poesía popular atinxiron unha relevancia extraordinaria que pasa polo traslado desde o Romanticismo a través do popularismo cara ás formas realistas. Debátese sobre se a Renacemento literaria do galego é máis ou menos romántica ou máis ou menos realista. A esta cuestión tan relevante cremos que os poemas de Morales poden contribuír e enriquecen este debate tan relevante.

Por un lado, a conexión co Romanticismo de Fernández Morales é innegable e moi directa: Enrique Gil. Lembremos que este poeta vilafranquino é un autor moi próximo a Espronceda, coñecedor, entre outros escritores da época, de Alberto Camino e mesmo de Nicomedes Pastor Díaz, que son galegos e que, é moi posible, fosen lecturas literarias visitadas polo noso capitán tendo en conta que son autores ligados dalgún xeito ás orixes do Rexurdimento. Daquela o número de revistas e publicacións de carácter ideolóxico abertas á participación literaria, era grande. Aínda que é máis probable que Antonio na súa estancia en Galicia preferira ler prensa de corte liberal como *El idólatra de Galicia*²³ puido ser lector ocasional, con ser menos probable, de *El Centinela de Galicia*, de Vicente Turnes. É difícil de

23 Os seus membros teñen como referente simbólico o romanticismo social de Victor Hugo, Larra, Espronceda á vez de tomar conciencia da galeguidade como comentou Barreiro (Pena 2014: 60).

detallar eiquí con certeza estas lecturas e influencias, unha das lagoas por encher e tarefa dunha investigación máis detallada e complexa aínda por realizar. A falta deste estudo que nos faría máis doado entender o camiño que inaugura nas letras bercianas, o certo é que, ao dar o paso de usar a lingua e retratar con franqueza e fidelidade os costumes na lingua propia das xentes humildes, Morales manifesta esa comunión romántica da exaltación da terra. Mais o noso autor vai máis aló. No tratamento dos costumes e o aparente clasismo, se cadra inevitable, co que se presentan evidencia unha tendencia innegable cara ao Realismo. Precisemos logo en que consiste ese achegamento deténdonos tanto na transcendencia do modelo escollido como na importancia dos lectores aos que dirixe o seu poemario.

Parece obvio que así como os costumes son os fíos que sustentan a trama dos *Ensayos*, é evidente que Morales, como Sarmiento, parte do costume primordial e máis vello de todos, o da propia lingua. Un dos máis rechamantes recursos do ilustrado é o das enumeracións acumulativas de léxico. Pois ben, este recurso xa aparece no que debemos considerar o primeiro poema costumista de Antonio, que nas cartas de 1847 titula “O fiandón” (o que logo con pequenos cambios será a versión definitiva de “O fiandon d’aldea” na edición do 1861)²⁴.

Compartimos dúas afirmacións sobre a temática costumista ás que se referiu Antón Santamarina na súa intervención sobre o Rexurdimento no Bierzo nas IV Xornada da Cultura e Lingua Galegas no Bierzo. Unha primeira que di que nos *Ensayos poéticos en dialecto berciano* “a maior parte son costumes compartidos cos veciños galegos e que polo tanto teñen correspondencia en varias obras escritas no Rexurdimento galego (referidos aos últimos 50 anos do século XIX) nas que se describían literariamente, en verso ou en prosa, eses mesmos temas cantados por Morales, naturalmente con escenario cambiado”. Unha segunda sería que “en todos os casos, no berciano e nos galegos, a actitude do literato fronte ó costume poetizado é de simpatía...”.

Está claro que a moda costumista triunfa no XIX e é moi interesante reparar na influencia da obra de Sarmiento nesta moda especialmente entre os escritores galegos. Non esquezamos que o frade escribira as súas coplas sen intención de publicalas, pero Morales como podemos comprobar polas cartas autógrafas ás que nos vimos referindo, mesmo dende o comezo do proceso de creación escribe os seus versos pensando en editalos. Morales, que vai seguir en gran medida o modelo sarmientiano e o tratamento que o Padre Sarmiento fai das tradicións dos galegos,

24 O cambio máis importante é o da quintilla inicial que na versión do libro fai ao viaxeiro que vén de Madrid, propio da aldea, cousa que non pasa na versión primeira e algúis versos soltos máis sen transcendencia (Silveiro 2017: 99-100; Fernández Morales 2003:171).

leva ao lector contemporáneo²⁵, que era culto, a unha especie de “submundo” de personaxes analfabetos, é dicir, xentes que non sabían ler, nin escribir, pero que tiñan un coñecemento singular e vivido da cultura de seu, unha práctica regular de tradicións que lle outorgan singularidade e cor, xunto coa fala, a un pobo. Logo esta proximidade co estilo de Sarmiento²⁶ sitúanos sobre a pista do coidado co que o noso autor vai poñer en xustificar ante os seus lectores a súa obra. Tanto as cartas do 1847 a Cubí, como a Introducción e Prólogo do 1861, axúdannos a entender como abordan Morales²⁷, e tamén Cubí, non esquezamos ao instigador da publicación, este arduo e non pouco transcendental asunto.

Na introdución que realiza Mariano Cubí, o frenólogo e lingüista catalán recoñece que:

[...] los dialectos siempre son mas a propósito para lo genuino, lo cándido, lo simple, lo sencillo, lo inocente, para cuanto concierna en suma a la vida i costumbres primitivas de un pueblo. Bajo este concepto el libro del Sr. Morales es innapreciable, puesto que este dotado poeta no ha buscado para sus asuntos sino cuadros de la vida primitiva del Bierzo, si asi pueden llamarse las costumbres de un pueblo vírjen, rodeado de montañas, donde hasta ahora el influjo de la refinada i complicada civilizacion se ha hecho mui poco en las clases menos instruidas de la sociedad (1861: xvi).

Esta confesión confirma ese mirar clasista dende o culto ao cándido, dende o refinado e complexo ao inocente e primitivo que reside nos costumes do pobo menos instruído, unha idealización un tanto acientífica coa que se refire ás tradicións que, sen dúbida, debemos entender responde á fórmula xustificativa máis apropiada para a validación e enalzamento retórico do traballo realizado ante uns lectores cargados de escrúpulos. Resulta algo inxenuo que Cubí vexa ao Bierzo como un pobo “vírjen” e non nos queda outra que recoñecermos no fondo

25 O carácter de adiantado ao seu tempo co que adoita nomearse a Sarmiento permite comprender aos lectores do presente século por que o ilustrado declinaba publicar os seus escritos. Era consciente de que esta obra en galego non interesaba aos seus contemporáneos, agás ao seu querido sobriño e a outros raros pontevedreses que son os seus destinatarios primeiros como o mesmo frade recoñece (Sarmiento 1970: 79).

26 No presente relatorio non imos argumentar con maior fondura na influencia de Martín Sarmiento na obra de Morales porque xa existen outros estudos que inciden suficientemente esta fonte substancial dos *Ensayos*. Lembramos un relatorio sobre *Sarmiento e Morales* no Teatro de Vilafranca, un texto non editado de Anxo Angueira nas IV Xornadas Martín Sarmiento (2012), do que existe un vídeo na rede (<http://www.blogoteca.com/omegodaescola/index.php?cod=120472>).

27 Lembremos fugazmente que é Mariano Cubí quen dende 1847 sitúa a Morales na tesitura de editar os seus textos en dialecto berciano, cousa que coa humildade debida, pero tamén coa satisfacción lóxica, o autor asume con agrado (Silveiro 2017: 85).

un interese por subliñar o vigor e arcaísmo deses costumes xenuíños conservados ante un público lector, o da súa época, moi condicionado e cheo de prexuízos aos que había que publicitar do mellor xeito posible a obra.

COSTUMISMO E DIGNIFICACIÓN

Certamente os lectores de hoxe somos ben distintos aos daquela. A nosa é unha óptica particular cargada dunha chea de condicionantes e dunha máis que considerable distancia tanto dos tempos que Morales viviu como dos protagonistas que tentou evocar nos seus ensaios. Mais cal era a predisposición do lector contemporáneo de Antonio?

Cando Morales era un nino só unha minoría podía aprender a ler e a escribir. Nas escolas ensinábase só o castelán, e os escritores adoitaban escribir só nese idioma e facíano para unha minoría da sociedade que eran as persoas cultas que consumían literatura. Claro que daquela a letra impresa exercía un atractivo novidoso, por máis que estivese asociado á distinción social, ben distinto ao do que hoxe provocan os libros.

Antonio, catorce anos despois de comezar a escribir en galego redacta o Prólogo en León consciente dos condicionantes e as limitacións coas que ían recibir os seus versos moitos dos lectores da época. Leva con Cubí algo máis dun ano dándolle voltas ao mesmo, como revelan os documentos adxuntos ás cartas (Silveiro 2017: 107). O autor dos *Ensayos* declara no Prólogo escribir “con el solo deseo de que nuestros inspirados literatos secunden la plausible idea, –ya iniciada por algunos en bellísimas composiciones poéticas–, de legar á la posteridad monumentos *escritos* en los tan numerosos y diversos dialectos españoles [...]” (1861: 2). Morales, ademais de que coñece composicións da renacemento dos dialectos (sen concretar máis) revela que está a pensar esperanzado no futuro. Pero, a pesar do seu carácter pioneiro, non é quen de expresar con igual contundencia á altura do 1861 (e as datas son moi importantes) o que de xeito semellante chega a afirmar Rosalía no 1880. Rosalía dixo vinte anos máis tarde ao editar o seu libro *Follas Novas*: “As multitudes dos nosos campos tardarán en ler os nosos versos, escritos, a causa deles, pero só en

“Festa con gaitero”, cadro de Primitivo Álvarez Armesto, pintor nado en 1864 na Veiga de Valcarce (Etapa Buenos Aires 1910-1939). Colección particular. Ilustración tirada de Carnicer 1997: 52.

certo modo para eles...”²⁸. Lembremos que a escolarización non se xeneraliza ata a década dos 60 do XIX (Pena 2014: 26). Morales en 1861 tivo a valentía de publicar un libro nun idioma que non se escribía nin se ensinaba nas escolas, un paradoxo? Non, coa mente no futuro pensou en “dar unha idea rica do subdialecto que se fala” no Bierzo da súa época. Ambos, Rosalía e Morales intuían e escribían coa esperanza e a vista posta nun futuro mellor. Era unha aposta pola diversidade e a riqueza do noso patrimonio que outros, unha maioría entre a xente lida, vían ridícula manifestando unha tremenda miopía. Isto explica, en gran medida, o ton xustificativo do Prólogo e fainos reflexionar, sen aventurarse a argumentar con afouteza, sobre a simpatía que espertan as clases populares que son portadoras doutro idioma e son a maioría da sociedade.

Tanto Rosalía en Galicia e como Morales no Bierzo, falan conscientemente das masas analfabetas, das multitudes cun idioma e cunha cultura fráxiles por ser orais. Aí está a grandeza e o valor destas obras, conscientes dos seus lectores futuros e da transcendencia do compromiso que adquirían ao escribir en galego²⁹. E, conscientes ou non, dito sexa de paso, son ferramenta esencial para os lectores de hoxe pois o idioma do pobo que actualmente está perdendo falantes de xeito alarmante non é outro que o galego e a referencia destes autores no presente faise radicalmente necesaria e ineludiblemente substancial.

Pois ben, cando Morales fala do ridículo “relegado ao máis rústicos” non pode ser entendida esta afirmación máis que como o rescate valente realizado por unha minoría (a que representa Morales no seu contexto) dentro doutra minoría máis ampla e culta de lectores coetáneos de 1861 que non usaban esa lingua das masas. Estes lectores exercen unha presión evidente, ante os que debe xustificarse por usar e dignificar unha lingua dos pobres (que son unha verdadeira masa, unha enorme multitude ante esa clase culta minoritaria). Darlle rango de escrita, é mensaxe e reivindicación de diferenza, é progresista, encaixa plenamente na súa visión de progreso. Debemos lembrar que Cubí ou Morales no ano 1847 representan unha defensa da diversidade ante unha tendencia liberal que é centralista ou dito doutro xeito ante aquela que asocia castelán a español e introduce a diglosia ao non entender o ensino doutro xeito que en castelán³⁰.

28 A cita é do prólogo de *Follas Novas* de Rosalía de Castro, compartimos a transcendencia desta clarividente revelación da autora que tamén subliña o profesor X. R. Pena (2014: 25).

29 Antón Figueroa, citado tamén por Pena, di que a literatura é un factor de cohesión sociocultural (Pena 2014: 37).

30 A Lei Moyano prescribiu que a gramática e mais a ortografía da Real Academia Española se considerasen texto único e obrigatorio para todo o ensino (Monteagudo 1999: 310).

O INTERESE POLOS CONTRASTES E O SATÍRICO

Reparemos a continuación que a maiores da súa prevención no relativo ás tradicións, Morales advírtelles aos seus lectores, tópicos da época á parte, ser culpable de introducir certa sobreactuación, como se diría hoxe no argot teatral:

Temeridad sería, y por cierto muy del todo estraña á mi ingénita sinceridad y franqueza, negar que peço en ocasiones de exageracion en la pintura de las costumbres y un si es no es tambien en lo recargado de la frase, siendo la disculpa que gustoso ofrezco, especialmente á mis paisanos conocedores del dialecto, la necesidad de dar viveza al colorido y al carácter mismo de las composiciones (1861: 3).

Mais, que hai detrás desta esaxeración necesaria? Entre outras cousas un contraste radical entre o mundo urbano e o rural. Morales dende 1847 concibe un estilo de costumismo crítico ben definido e a pesar de ter certo medo que, como se reflicte nas cartas, pensamos que se debe non tanto a ser autor inexperto como sobre todo de ter conciencia de que a crítica irónica podía ser mal entendida (de feito os seus amigos aconsellan e rogan que abandone esa vía de traballo, como xa vimos máis arriba). Mais el ía seguir e seguiu co plan trazado inicialmente como podemos comprobar na edición do 1861.

Aqueles dous primeiros poemas que remite a Cubí representan ben a necesidade de contraste e a versatilidade da súa pluma, navegan tamén nesa certa inseguridade á hora de saber se o estilo era acaído, ou non, como queda perfectamente retratado nas seguintes palabras tiradas dunha das anotacións que acompañan a un deses poemas, “O fiandón”, na carta do 9 de outubro do 1847:

Si no le gusta a V. por cualquiera razon esta composición, puede V. indicarme, los requisitos q.º ha de tener, p.º hacer otra, conforme, en lo q.º posible me sea, con su deseo. Me ha parecido bueno el asunto de que trato, porque al mismo tiempo que se manifiesta el lenguaje de este pais, se dan á conocer sus costumbres. (habla de la gente vulgar, como la de las Aldeas)... Tanto en esta, como en la otra: (a la Virgen de las Angustias) puede V. con entera libertad quitar, añadir, borrar, enmendar e.º lo que le parezca, seguro de que me hará en ello un especial favor; ó no hacer uso de ellas. Si por cualquiera causa no las conceptua dignas del objeto á q.º piensa destinarlas; pues tan lejos de manifestarme resentido p.º ello, sería un nuevo favor que tendría que agradecerle, y una prueba mas del afecto que le debo, no permitiendo que un amigo suyo se ponga en **ridículo**, con la publicación de una obra malisima.

Chama a atención que en dúas ocasións use nas cartas a palabra *ridículo* para se referir á temática dos costumes. Daquela era, pois, consciente de que o carácter satírico, burlesco podía chegar o lector ao ridículo, ao criticable como sinónimo tamén de atraso, e por suposto, risible. En 1847 sabe que esta intención crítica é arriscada. Se pasamos agora a analizar o que ao respecto dos costumes podemos deducir das palabras do Prólogo que edita en 1861 veremos que desaparece a palabra *ridículo* asociada ás tradicións³¹. Os costumes no Prólogo son vinculados en xeral ao plausible intento de retratar con veracidade, se cadra e por veces, de xeito esaxerado –“peco en ocasiones de exageración en la pintura de las costumbres”– e subliña os esforzos loables por resucitar, exhumar con orgullo linguaxe e tradicións, co obxectivo de legalos á posteridade. Desaparecen os prexuízos? Non por completo, pero tan só emerxen o que aparentan ser prexuízos clasistas nas palabras finais que no fondo son unha derradeira xustificación ante os seus lectores cultos afastados da lingua do pobo:

Las costumbres, como ya se ha dicho, son propias de la gente rural y menos instruida, y no de todos los habitantes de aquella hermosa comarca, donde la cultura, afabilidad, cortesanía, sociedad amena y distinguidos modales están a la altura de los países más civilizados.

Pero Morales ten por obxecto pintar non só o ridículo e atraso dos rústicos, como parece afirmar nestas palabras. Nos seus versos comprobamos unha e outra vez, como moi ben indicaba nas cartas, que se mete *cos dous sexos de ambas clases*. O medo ao ridículo convértese pois na certeza de que coa crítica, coa carga ideolóxica está facendo un retrato do cadro costumista máis complexo do habitual, presentando varias direccións ou lecturas posibles dos seus versos. Efectivamente, os estudosos do costumismo adoitan falar de dous tipos de tratamento dos costumes na literatura:

- a. O que procura o coñecemento ou descrición do costume (existía este tipo de costumismo aséptico que se cadra podémolo asociar ao pensamento liberal moderado) que permite a transmisión da identidade, claro está, pero non vai máis aló, describe dende a distancia sen mancharse no trollo.
- b. Unha segunda lectura intelixente e cargada de futuro que incorpora a descrición das tradicións á procura dunha postura ideolóxica (máis próxima á do liberalismo progresista), unha lectura crítica que se preocupa xa non só de coñecer o costume, senón de analízalo á vez de procurar manter a referencia

31 Por puntualizar, a palabra ridículo vólvea usar si, pero referida a algo nada tradicional, a utilizar a lingua ante a academia (Fernández Morales 2003: 4).

á identidade, de feito, parte do uso da lingua, o garante desa identidade para entrar nunha lectura da dignificación, esa que con certa retrans Ba-reiro deixa caer á hora de definir o galeguismo “aos non enterados lles fai pensar que apenas pasamos desa etapa folclórica e romántica”. Non só hai folclorismo (Pena 2014: 35). Hai pois un elemento máis subxacente no discurso literario de Morales e, por suposto, será aínda maior no de Rosalía, ese elemento por unha banda achégao máis ao Realismo, máchase no trollo, e pola outra posúe unha interpretación cívica innegable.

Os *Ensayos* teñen unha forte compoñente ideolóxica que se plasma tanto na súa visión satírica e crítica da sociedade presente (Realismo) como noutra deriva palpable máis política. Esa latente politización afecta á temática das obras, que parte da exaltación romántica da terra, e deriva cara ao bercianismo, onde veremos emerxer a identidade e a reivindicación da Provincia que se nos fai evidente especialmente no canto á paisaxe, claro está, a cal está intimamente ligada á preocupación pola identidade por coherencia de pensamento. Pero vaíamos por partes. Analicemos, en primeiro lugar, ese costumismo de progreso que parte do contraste na procura do satírico. Esta dobre perspectiva coa que se observan as tradiciois é esencial nos *Ensayos*. Lembremos a este respecto, en primeiro lugar e antes de seguir cos contrastes internos máis relevantes dos *Ensayos poéticos en dialecto berciano*, como existe unha opinión xeneralizada por parte da crítica de atoparnos coa obra máis relevante do autor entre outras cousas polo seu tratamento dos costumes ao apreciar unha significativa diferenza entre esta obra escrita en galego e a restante obra coñecida, escrita en castelán, onde pola contra o costumismo desaparece practicamente por completo. O costumismo é un dos valores literarios ao noso humilde xuízo a destacar da poesía de Morales cargada de matices, de abundancia léxica e destreza á hora de introducir diálogos ou empregar as estrofas populares. Brillo que perden os seus versos axiña ao pasar a ler os seus poemas en castelán porque a temática costumista, o popularismo é o que desaparece ao mudar de idioma, aínda que haxa moitos e inevitables parecidos, por moito que algúas poesías teñan unha forte compoñente progresista (lease a locomotora) ou sexan románticas imitacións de Espronceda (ao Pirata, ao sacrílego...) que, iso si, nos axudan a encadrar as fontes e lecturas das que bebeu o noso comandante³².

Antonio no ano 1847 escribe uns poemas dándolle voltas ao encargo de Cubí e deseña o que serán os futuros *Ensayos poéticos en dialecto berciano*. Na mesma xénese do seu poemario xa se percibe esa tendencia de estilo: a marcada polo contraste. “O fiandón” describe un costume popular cheo de contido narrativo fronte a un poema máis lírico de corte relixioso-paisaxístico dedicado a Cacabelos.

32 Na antoloxía realizada por José Antonio Balboa de Paz (Fernández Morales 2002: 77-78, 87-90, 98-101).

Enfronta esas dúas caras que vai ser constante nos seus poemas: aldea/vila, rústico e primitivo *versus* civilizado e culto. Está aí dende o principio, se o fío condutor destes ensaios son as tradicións e a lingua, estes contrastes outorgaralle á obra un vigor poderoso, un motor innegable.

Na estrutura dos propios *Ensayos poéticos en dialecto berciano* pódense establecer unha cantidade enorme de contrastes, contrapuntos antitéticos, dignos de mención; pasamos a enunciálos sucintamente algúis exemplos:

Fronte a un poema dedicado ás vilas do xardín berciano, a Cacabelos e “A Ponferrada”, onde a exaltación da terra do val semella máis lírica, no poema “Vil-lafranca y a vendima”, presenta unha vila cercada entre tesos e a terra, de xeito máis prosaico é ante todo unha feraz fonte de produtos para os labregos. Retrata Morales costumes do tempo da calor nas “Rogativas á San Crispin” e en “O San Roque en Paradela”) fronte aos propios da invernia (“Os magostos”, “O fiandon d’a aldea”, “O Entróido”). Os amores na aldea (“A boda de Petriña”) fronte aos namoros na vila (“Proba d’amor”). O poema “A caza mayor” céntrase na natureza máis agreste namentres “N a volta d’a sega” fai unha reflexión sobre o atraso e o progreso. Hai un “Cuento satírico” de centos de versos, en gran parte escrito en castelán, que contrasta claramente coa lingua do resto das composicións, escritas en galego, ou ben co tamaño da peza máis pequena con tan só oito versos titulada “Epigrama”. O poema dedicado a Cubí, na cabeceira do libro, trata do fanatismo e parece confrontar co de carácter místico e relixioso, dedicado “A Dios” que pecha o poemario.

Para apreciar o gusto constante pola contraposición deteñámonos nalgúis dos poemas atendendo á vez a unha organización dos poemas de Morales seguindo unha especie de calendario das tradicións bercianas que o autor quixo retratar.

DAS XENTES Á TERRA

OS CONTRASTES NO CALENDARIO DOS ENSAYOS

Ese retrato fiel e fiable que Morales fixo da lingua, atopámolo por igual á hora de describir os costumes. Nas tradicións son elementos substanciais tanto as xentes como a propia terra que vai ir cobrando carácter e singularidade. Adoita falarse de calendario como fórmula habitual para estruturar o conxunto de tradicións seguindo o fío do paso do tempo dun ano ou da existencia dunha persoa. Pois ben, o calendario proposto na obra de Morales non é exhaustivo, pero si moi completo, detallado e veraz porque atende aos ciclos de produción agrícola marcados polas estacións, aínda que prefere a época da colleita (os magostos), non esquece o ciclo festivo (Entroido, o San Roque) acompañante dos labores agrícolas tanto no vrao (a sega, a vendima) como no inverno (fiandois). Sobre o ciclo da vida trata

especialmente a etapa dos amoríos (“Proba d’amor”) e casamento (“A boda de Petriña”) mesmo o nacemento, pero elude nos seus versos tan vitalistas tratar da morte, aínda que non deixa de lembrar o culto ás ánimas no tempo das castañas. Outro aspecto destacado é a relixiosidade popular que emerxe eiquí e aculá (“As rogativas á San Crispin”, “Os magostos”...). Cadros costumistas que cabe comparar con aqueles que ao longo do XIX se van ir reproducindo na literatura galega, unha e outra vez, por distintos autores e en distintas comarcas.

NO TROLLO DO INVERNO

A cor viva da tradición entre as xentes actúa no frío inverno gris, de chuvia e lama, onde a propia estación funciona como contraste, ademais de como contrapunto dos tempos da calor nos que a terra será xardín e, mesmo, tesouro. O primeiro poema do libro de corte claramente costumista é tamén un poema dos primeiros na súa elaboración, desde 1847 mantén un gran parecido á versión editada³³ posteriormente (cambios hai, o maior na primeira estrofa):

Ben farto ya de chorar
desengaños mil é mil
dén outro tempo en pensar
en fuxir eu de Madril
pra esconderme n’un lugar...

Así as Castillas crucéin,
é áo fin d’a vella, un xardín,
que chaman Bierzo, atopéin.
é dixen logo pra min:
–Esta terra me convein³⁴.

Farto d’o meu lugar
déume un tempo por viaxar
á Madrí, mais presto idea
déume óutra vez de trocar
á Madrí por miña aldea.

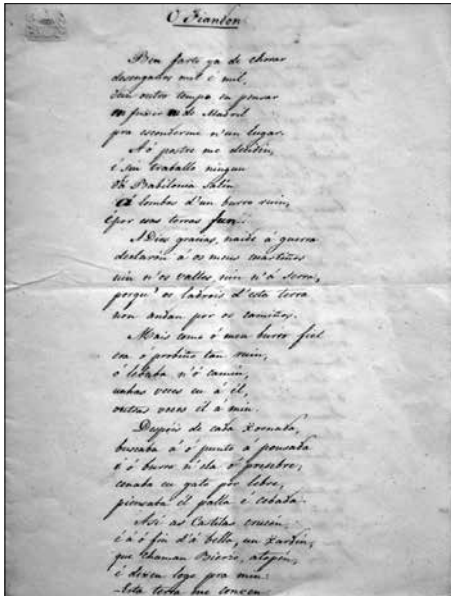
(1861: 171).

Este poema presenta elementos destacables cun paralelismo evidente coas 1200 *Coplas* de Sarmiento ao se iniciar cun viaxeiro que vén de Madrid procurando as diferenzas (ou contrastes) coa aldea. Tamén desde Madrid veñen os rústicos personaxes sarmentianos a nos insistir nas diferenzas coa Corte, entrando nun coloquio

33 “O fiandón” de 1847 co título “O fiandon d’aldea” é o seu primeiro poema costumista coñecido e publicado tamén con anterioridade á edición dos *Ensayos* en prensa na revista leonesa *El Esla* en 1860.

34 O texto que reproducimos é o das cartas autógrafas, a carón para o seu contraste aparece a versión de 1861 (Fernández Morales 2017: 135).

ou diálogo fecundo. O diálogo será un modo de discurso que reproduce dabondo Morales neste mesmo poema e, como non, noutros moitos³⁵.

“O Fiandón” como poema primixenio marca un estilo que logo medra e se enriquece. A mosca con claridade xa esa oposición rústico/urbano, neste caso entre Madrid e o Bierzo, que logo veremos noutros poemas da invernía, un no inicio do tempo do frío: “Os magostos”, e outro na composición “O Entróido” (cara ao final do inverno) nos que o contraste volve ser esencial para determinar a súa estrutura interna: por un lado está a aldea, polo outro a vila. Reflicir os costumes esixe, Morales teno claro, ter criterio e retrata, en primeiro lugar, os homes e mulleres máis humildes do Bierzo que son representativos das “masas populares”, verdadeiros protagonistas e transmisores das tradicións da

comarca. Os “señoritos” aparentan imitalos seguindo un ritmo ancestral ao que non poden ser alleos e ao que se suman daquela maneira, sen o vigor e a forza que transmiten os propios labregos, garantes e esencia da tradición. Para un autor de pensamento progresista a preferencia á hora de describir os costumes do pobo distánciano do que el denomina ás veces “clase culta”, outras “señoritos”. O retrato costumista precisa, cousa que o noso autor non dubida en ningún momento, esta presenza ineludible, en primeiro plano, de labregos, pastores ou pastoras...

As máis pobres se contentan
 con levar ó campo un mego
 de castañas, e de viño
 un calabazo ben cheo.
 Si tein *cum quibus*, tamén

35 O diálogo e coloquio como aquel que titula “N a volta d’a sega”, que como indica o seu propio nome parte dese oficio de temporada tradicional, do que tamén se fai eco o padre bieito por volta de 1746 no inicio das súas coplas. Sobre a recorrencia do estilo dialogado só sinalar que os textos do XIX escritos en galego antes dos de Morales, como *Proezas de Galicia* de Xosé de Neira e mesmo *A gaita gallega* de Pintos están intimamente ligados aos diálogos de personaxes populares e adoitan ser bilingües como o que lle pasa á peza máis extensa dos *Ensayos* de Morales titulada “Cuento satírico”.

levan sardiñas, pimentos,
pulpo, peixes, ou de acelgas
empanadas de centeo. (2017: 162-163).

E fronte aos magostos das xentes humildes presenta o dos señoritos:

A xente de máis posibles
ou Señoritos, o mesmo
van os campos de jolgorio
dos magostos co pretesto.

Cargaos levan os fámulos
ca merenda nunhos cestos
composta de anguías, truitas,
polos, pampalliños tiernos,
e sobre todo empanadas
con salmón ou lomo dentro.

Tamen pra desengrasar
van uvas e dulces secos,
e pra que pase a merenda
pola gorxa sin tropezo,
vai hipocrás, tostadillo,
e viño abondo en pelexos. (2017: 164).

Tras da lectura dos seus longos poemas observamos que introduce moitos máis detalles dignos de mención que eiquí se nos fai imposible abordar. Tentan darlle ao lector unha idea plena da riqueza patrimonial que o Bierzo ofrece: “Os magostos” ou “O fiandón” convértense así en pezas de referencia inescusable para un coñecemento pormenorizado e a recuperación da gastronomía tradicional da comarca, á vez de nutrirnos de datos sobre a indumentaria ou os xogos populares do século XIX. En cada un destes poemas de corte narrativo atopamos novos elementos que nos sorprenden enriquecendo e ampliando a visión do mundo tradicional berciano.

A mirada cómplice e amiga do autor, paga a pena analizala para poder comprender mellor a selección, necesariamente arbitraria, dos títulos, das anécdotas, dos protagonistas e da voz lírica usada para cada poema, para cada tempo na que prevalece unha primeira persoa, un eu que nun ton máis narrativo que lírico, emula unha terceira persoa distante para describir paisaxes e relatar situacións, animadas con frecuentes diálogos e cambios de ritmo ata que, por veces, apela ao lector ou ao viaxeiro que o acompaña neste periplo peculiar polo Bierzo.

Insistamos en que un fillo dun boticario adineirado que, primeiro en Cacabelos, logo en Vilafranca (á que acode a familia do autor cun claro afán por ascender socialmente) nun contexto vilego exercerá como “señorito”. Educado no Seminario de Astorga onde acoden tamén os sectores “de máis posibles” pertence, claro está, a esa parte da sociedade berciana minoritaria da clase culta, cousa que non vai impedir que grazas ao carácter liberal e progresista no que foi educado exerza unha aproximación cómplice, dicíamos antes, digamos agora sincera e realmente próxima ao pobo (el fala de “mi ingénita sinceridad y franqueza”)... a gran capacidade de empatía e comprensión que demostra Morales co sentir, co espírito do pobo queda palpablemente demostrada nas cartas autógrafas que nos amosan como ten resolto o encargo de Cubí en cuestión de días desvelando así un trazo da súa personalidade: o da sensibilidade cara ao sentir popular, algo que só é posible que madure co tempo longo e pausado, o propio do asentamento das tradicións nunha sociedade e que comeza inevitablemente nos primeiros anos de vida do autor cando se conforma o carácter das persoas.

O calendario de Morales non é exhaustivo, responde a unha mirada moi persoal, pero non caprichosa, exprésase con certos prexuízos e con imprecisións, debido á súa posición social que o afasta do mundo labrego dende o mesmo berce, a pesares diso mergulla nese outro mundo axudándose dos contrastes, e de camión cara ao satírico, debemos reparar inevitablemente na denuncia desa oposición aldea/vila coa que pretende dirixir reiteradamente ao lector atento cara a unha segunda lectura. A mirada que imprime é a óptica dun intelectual sobre un mundo como o dos costumes populares visto cos ollos dun home, en parte afastado, estraño a ese mundo tradicional ao que se incorpora dando un paso máis a través do que el denomina eufemisticamente esaxeración á hora de pintar os costumes. Así o autor nos fai pisar *o trollo* primeiro no fiandón:

por un carreiro mal feito,
tirein cara pra unha aldea
que ten as casas de teito.

Púdome seique tentar
algún mal demo do inferno
a parar neste lugar,
onde, pra andar, sendo inverno,
ou no trollo hai que nadar.

Ou é menester co algúa
bruxa pauto ou trato ter
pra que enseñe a ciencia súa,
ou ben, pra ir fóra, poñer
en cada pé unha falúa. (2017: 136).

Mais logo tamén no tempo dos magostos, imos andar aos *rebullois* ao pé do campanario a carón dos rapaciños e sobre todo das vellas desdentadas para comer mamuquiñas que recollen do chao:

pero na boca
nunca unha pillan.

Tamén ás veces
as esfociña
contra as pizarras
en que se fíncan
aquela inquieta
rapacería
que en rebullois
lles cae encima.

Mais tein as vellas
nestas caídas
unha ventaxa
de muita estima;
pois anque deixen
morros e encías,
non se desdentan,
nin descolmillan. (2017: 167).

Do mesmo xeito no poema “O Entróido” parte de novo da aldea, onde nos volve mergullar no trollo: unha curiosa parella de diaño e *diaña* abre a comitiva, un home de palla sobre un burro e a comparsa que os acompaña tocando os cornos uns, outros con fachos de palla. O diaño co sarrío da cheminea “entiznada leva a cara”, unha choupa na cabeza, sobre as nefres antiparras “i un campano no cu colgando de entre as dúas cachas...”. Leva un melandro de saia que a modo de “hisopo monstruo molla nas pozas da lama” e logo entre a xente espesa paso fai a mascarada... Emerxe mesmo un curioso Don Pedro Quixotes, unha parodia do señor de Bembibre, polas trazas.

Mais despois de deixar na aldea ao díaño do entroido envolto en chamas e daquela “merenda que o concello na mesa poiden empanadas onde dentro atopan ata unha monteira asturiana”, logo da casa á igrexa a que lles faga o crego na fronte a santa cruz con cernada, o poeta anima ao lector, pois aínda non lle apetece botar o entroido da casa, ir ver nas vilas o que pasa e non tardará en “enzoufarnos coa fariña” nos balcois da vila:

a auga sube ós balcois;
pero tamén a cachois
cae deles, pois as sitiadas
a tiran a caldeiradas
dos sitiadores na testa
[...]
caen unhos noutros nos trollos
da xente entre a burla e gritos
e mollaos como pitos
[...]
... e por remate da festa
con fariña lles poiden blancas
as caras [...] (2017: 234-235).

Lembremos que nos dous poemas, “Os magostos” e “O Entróido”, ambos cun ritmo trepidante, na parte final adoptan un ton anticlerical, proxectando a contraposición que se establece entre os propios festexos do pobo e os aspectos criticables e burlescos da relixiosidade máis estrita e rigorosa. De novo Morales sitúase a carón do sentir popular. Como el mesmo advirte:

Faite de cargo por tanto
que non falou ningún santo... (2017: 236).

Esta esaxeración, salvando o medo ao ridículo, é coherente co obxectivo crítico da súa mirada, convértese así nunha desas claves do estilo de Morales. Anxo Angueira, X. R. Pena e Ferrín apuntan ao rabelasiano³⁶ e ao grotesco como un dos factores máis destacados destes cadros costumistas que adoitan presentarse divididos en dúas partes ben visibles e cargados de contrastes. Esta perspectiva

36 F. Rabelais autor francés do século XVI, creador das xestas dos xigantes Pantagruel e Gargantúa, unha peculiar síntese literaria de humorismo burlón, satírico sociopolítico e pedagogía humanista, de personaxes esaxerados e situacións desmesuradas. Poden consultar neste mesmo *Boletín* o artigo de Anxo Angueira no que detalla o rabelasiano nos poemas de Morales.

bajtiana³⁷ é pois outro elemento que fai moi peculiares e interesantes os poemas dos *Ensayos* desde o punto de vista literario, cousa que non aprecian todos os críticos. Carballo Calero tachábaos de inaturables e de “excesivamente chocalleros”. Palabras tan desafortunadas, ao noso entender, como demostran críticos máis recentes que ven nestes aspectos do estilo de Morales un proto-realismo ou naturalismo digno de mención. Insistamos que a súa denuncia do que parece vulgar e grotesco non é menos crítico na vila que na aldea, como recoñecía nas cartas: “metiéndome con los dos sexos en ambas clases”.

Dándolle rango de normalidade e naturalidade na aldea e describindo os señoritos cun aquel, cun seguidismo inapropiado resulta así a crítica nestes casos máis aceda. A oposición ten como principal función realzar a denuncia sutil que por veces se transforma noutra máis directa e evidente. Non só “O fiandon d’aldea”, “Os magostos” e “O Entróido”, polo menos dez poemas, a maioría, presentan unha indubidable compoñente satírica: dende o poema máis ideolóxico dedicado “a Mariano Cubí” ata outros cadros costumistas como “A boda de Petriña”, “Proba d’amor”, “As rogativas á San Crispin”, “O San Roque en Paradela”. Por suposto presente no “Cuento satírico” ou no “Epigrama”. En todos eles os contrastes apuntan ao punto de arranque do crítico nas composicións.

NO TEMPO DA CALOR, ENTRE O SATÍRICO E O CRÍTICO

O tempo da calor habitualmente asociado ao tempo do amor, en Morales preséntase cargado, por unha banda, de elementos de descrición da paisaxe berciana na primavera: paxaros e fontes, pastores e amores, abundancia léxica e chiscadelas etnográficas sobre o vestiario, os traballos propios do vrao... pero axiña introduce elementos satíricos ou críticos, ben na aldea e nas clases humildes (“A boda de Petriña”), ben na vila cunha tendencia clara á crítica social máis aguda como a que observamos na “Proba d’amor”. Locen unha dualidade de carácter clasista claro, agora presentada por separado, nun poema para a aldea e no outro para a vila.

“A boda de Petriña” é un cadro aparentemente sinxelo e inocente que comeza nun atrevido e picarón encontro da pastoriña con Lucas Picotes, á que sorprende refrescándose nunha fonte lixeira de roupa pola calor e acaba por roubarlle o

37 Mikhail Bakhtin ou Bajtín é o teórico literario e filósofo ruso do século XX coñecido entre outras pola súa teoría do acto ético e estético partindo da distinción de dous mundos opostos, impenetrables e incommunicados entre si (o mundo da cultura e o mundo da vida) para poder superar a incompatibilidade entrambos mundos hai que atopar un punto intermedio de responsabilidade especializada (cultura) e responsabilidade moral (vida). Dito doutro xeito, un diálogo non implica necesariamente comunicación directa entre dous interlocutores, senón a incorporación no discurso dun conxunto de palabras e puntos de vista alleos que é o que fai, por exemplo, o noso viaxeiro madrileño no fiandón da aldea.

corazón. Vén logo a discusión na taberna entre os pais de ambos polo dote antes de pasar á descrición da voda cargada de tópicos do costumismo, nos que podemos establecer paralelos cos que redactou en prosa no artigo dos maragatos Enrique Gil para unha voda maragata: vestiario, banquete, xogos, bailes. Pero temos que destacar a fluidez do verso de Morales e o anticlericalismo popular dos sermois da cerimonia de casamento, que retoma tras da descrición da noite de vodas na oración a San Ramón. De todos os xeitos a peza contrasta coa “Proba d’amor”. Contraponendo un poema ao outro, a lectura e a análise do libro e de ambas gañan en fondura, riqueza derivada de tan poderosos contrastes. Polo que Morales afirma nas cartas é moi posible que este poema fose aquel dedicado aos paseos e supoñemos que foi extremadamente coidado, dadas as recomendacións de descarte de certos amigos, á hora de publicalo. “Proba d’amor”, se ben non aparenta partir dun costume concreto, céntrase na crítica tan pouco usual ao que abandona a súa lingua natural (primixenio costume). De novo a fala marca con ironía o carácter satírico polo contraste, neste caso entre a vila e a capital (Léon), onde o protagonista cambia de idioma. Logo deriva cara a outros costumes, digamos menos canónicos, como son os propios das relacións amorosas. O renegado que quere aparentar ser máis señorito que ninguén volve namorado á vila que o viu nacer, da que marchara enchufado polo seu pai á capital e vai ser finalmente nos namoros nos que a súa figura quede completamente deostada. Don Liso pretende inicialmente a Rosario, un amor imposible, que troca e dirixe a Merexilda do que non sae mellor parado.

Se seguimos o calendario dos *Ensayos*, no vrao ante a falta de chuvia “As rogativas á San Crispin” tratan a relixiosidade popular e volven ao ton anticlerical que nos lembran versos de autores coetáneos posteriores como “Miña santiña, miña santasa” de Rosalía ao igual dos xa citados a San Ramón en “A boda de Petriña” ou tamén en cadros máis complexos pola súa estrutura de localización concreta, é o caso de “O San Roque en Paradela” no que, nunha xornada de romaría completa da mañá á noite³⁸, conviven a descrición das xentes e das tradicións relixiosas e pagás, outro contraste máis:

En cuanto cos seus novios
van paseando
as rapazas, súas madres
rezan ó Santo.

38 A relixiosidade en oposición ao anticlericalismo que respiran algúis poemas xa citados, é tratada dende un punto de vista moi afastado do crítico nos poemas cos que abre e pecha o libro (“Á Santísima Virxen d’a Quinta Angustia” e “A Dios”) que tamén establecen un máis que evidente contraste coa composición dedicada a Cubí claramente crítica e situada entre os poemas cos que comeza o libro.

I así as boas obras
as madres fain na Iglesia,
no campo esoutras. (2017: 198).

A tendencia ao sarcástico, mordaz, irónico, crítico lévanos finalmente ao “Cuento satírico” onde aflora un contraste duplo para sorprenden ao lector: o vizconde portugués e o seu criado forman unha primeira parella, á que se lle engade o enxeño tan literario como o da viaxe, neste caso a un territorio doutra lingua e cultura: terra, lingua e costumes ben distintas. As críticas van dende as supersticiosas á bruxería, pasan ao escurantismo e a demagogia política, ao funcionamento irregular da xustiza e do estamento militar. Cando falan os personaxes bercianos, usan o galego o que, moi puntualmente, lle ofrece á composición un cambio de ritmo e un brillo que perde o texto moi extenso narrado en castelán.

“N a volta d’a sega” coincide co conto na ironía sobre a visión do progreso por parte do pobo, unha clara denuncia do atraso, previo paso polo grotesco e rabelasiano, usando tamén dun enfoque bajtiano que nos leva finalmente a unha fantasía e animalización curiosas: converte o capador en atún, con certos ecos do Xonás da Biblia, que permite concluír os versos de xeito alegórico e desembocar nun inusitado final tan afastado do Bierzo como irreal e esperpéntico.

Neste repaso global á obra máis brillante de Morales fáisenos imposible non deternos por un momento no carácter singular dunha composición, case que única na literatura galega, como destacaba Ferrín hai uns meses³⁹. Falamos do poema “A caza mayor”. Un poema distinto onde se concentra e condensa o estilo bajtiano nunha paisaxe diversa, a propia do Burbia, no Bierzo de montaña, que contrasta coa paisaxe dominante dos restantes poemas que retratan o Bierzo Baixo, situándonos nunha xornada de caza. Trátase dun cadro costumista peculiar que semella un novo contrapunto ao dar comezo cunha visión da paisaxe agreste que lle servirá ao autor para observar as xentes, o centro do poema, baixo unha simbólica (crítica) fusión da paisaxe humana coa paisaxe natural, próxima á animalización do ser humano nos extremos da humanidade. Non parece casual a comparación do xabariño co touro, do pobre can e finalmente do oso, a fera sorprendida no medio dun festín levando unha colmea entre os brazos recios. Son os animais os humanizados, fronte á brutalidade primitiva e cruel dos cazadores, especialmente dese personaxe denominado o torto e *escuadrilao*, que ten un aire co *Ferrascús* de Gil, fóra de que este se expresa na fala das xentes:

39 X. L. Méndez Ferrín asistiu ao acto do Bicentenario do 17 de xuño do 2017 a Cacabelos sublimando na súa intervención o carácter único deste poema. Na clausura foi o profesor Anxo Angueira quen recitou o comezo e o final do poema de xeito maxistral.

–“Bon día botamos, hom”;
Dixo o torto, – “Seique sin;
o oso e o xabarín
non o botaron tan bon”. (2017: 263).

DO PASO DO LOCUS AMOENUS Á IDENTIDADE

NO MESMO MEDIO DO XARDÍN BERCIANO

Os críticos literarios adoitan ver nos textos do Rexurdimento un tema común e substancial: a exaltación da terra. A dignificación do propio precisa presentar un espazo idealizado. O vello tópico do *locus amoenus*, a descrición dun espazo ideal, semellante a un paraíso e isto podémolo observar xa nos textos de Sarmiento sendo evidente e manifesto en todos os poetas do XIX que o imitan. De tal xeito que o seu uso é anterior ao Romanticismo e transcéndeo logo co Rexurdimento. Este tópico e esta temática poden poñerse en relación inmediata cunha reivindicación de carácter social que será nuns autores máis evidente que noutros, pero que aflora en todos eles como unha valoración do propio. Fernández Morales realizou nos seus *Ensayos poéticos en dialecto berciano* unha consciente utilización da paisaxe natural, a súa xeografía, a flora e a fauna, tamén a paisaxe intervida pola acción do home no devir da historia como elementos do engrandecemento e eloxio do Bierzo. Son moi evidentes nos versos dedicados ás vilas que el mellor e máis valoraba, pero tamén aos espazos vizosos e fértiles que con ollos de labrego lles presenta aos lectores fixándose tanto en lugares concretos como Corullón (incluído no seu extenso “Cuento satírico”) ou, noutras ocasións, facendo mención ao Bierzo enteiro nun ton máis costumista, por exemplo nos versos iniciais da composición titulada “Os magostos”. Asociado a enunciación ou enumeración volve ser esta un recurso literario recorrente (non esquezamos que se quere usar canto máis léxico mellor), pero a hipérbole edulcorada é frecuente tamén. Como diría Morales fanse necesarias para darlles vigor ás composicións.

Morales no seu tratamento da paisaxe vai coincidir e, á vez, contrastar cos grandes poetas do Rexurdimento. En Galicia, para poetas como Rosalía ou Ponal, aínda que no estilo moi distintos entre si, estará sempre presente a dignificación da Terra. Por outro lado, podemos establecer puntos en común e distancias con discursos literarios de bercianos coetáneos como é o caso destacado do melancólico romántico Enrique Gil, o cantor por excelencia do Bierzo en castelán. Precisamente o feito de ser un canto noutra lingua crea unha distancia entre ambos e unha mirada diversa que necesariamente debemos subliñar posto que nesa reflexión sobre ambas ópticas imos atopar tamén esas conexións ás que estamos facendo referencia e que son consecuencia do bercianismo no que ambos

“militan” e que, como dixemos, en Morales á vez camiña á par con esa reivindicación da dignidade da Terra esencia do Rexurdimento e tan ligada á lingua.

No seu prólogo, que Fernández Morales redactou en castelán, proclama a fermosura da paisaxe berciana sen chegar a denuncia algunha, pero constituíndo en si unha especie de manifesto ou proclama dunha dignificación da terra na liña dos poetas do Rexurdimento:

El Bierzo es una gran comarca cercada de elevadas, ásperas montañas en cuyas fragosidades y espesos, impenetrables bosques, el corzo, el ciervo, el lobo, el javalí y el oso tienen sus guaridas; montañas de cuyos senos la codicia del Romano explotó grandes riquezas; montes, en fin, de terrenos auríferos arrancados de cuajo y trasladados de unos á otros puntos para cerner y lavar sus tierras, á fin de extraer las fabulosas cantidades de oro nativo amalgamado á ellas, cuyas gigantescas obras son hoy todavía el asombro de cuantos las contemplan. En sus deliciosos, pintorescos valles crecen con una vegetacion lozana y rica, desde la rastrera planta al corpulento castaño y secular encina; desde la caprichosa flor de hermosas tintas y de aromas gratos, hasta la miés dorada y la frondosa vid de regalados frutos; desde el haya y el abedul de los países frios, hasta el granado y aun el naranjo de los meridionales; desde el negrillo oscuro, en fin, y el blanquecino álamo, hasta el siempre verde olivo, el nogal ancho y toda especie de árboles frutales. En sus sotos, prados y dehesas el potro trisca, el choto muje, bala el cordero, los enjambres zumban y los pintados pajarillos cantan. Sus campiñas, fecundizan multitud de arroyos surtidos por los innumerables manantiales que brotan de todas partes, y forman sus feracísimas riberas diversos ríos de puras, cristalinas aguas, tributarios todos del caudaloso Sil de arenas de oro. Pertenece, en fin, á la Provincia de Leon y está situado al extremo y O. de Castilla la Vieja, y al confín y E. de Galicia, pudiendo considerarse como la línea divisoria de ambos distritos, ó como la conjuncion que entre sí los une. Sus costumbres, por consiguiente, participan de las de estos dos países, sin que por eso dejen de mantener algunas propias esclusivamente de sus habitantes. (2003: 2-3).

Mais non esquezamos que o nacemento dun idioma está íntima e ineludiblemente vencellado ás acciois e reacciois do home coa natureza, de aí que sexan a Terra, a paisaxe intervida polos seus habitantes, protagonista esencial e determinante na obra de Morales nas que non pode esquecerse a lingua. A Terra que cun afán provocador xera a fala, esa ferramenta coa que descodifica para o home a súa visión orixinal e única do mundo. A súa escolleita é ademais moi singular facendo que os espazos sexan protagonistas, sensibles co devir da historia que os moldea á

vista da voz poética que, por veces, convértese nun mero observador con anteollos, nun camiñante ou diríxese ao lector. Precisamente con este habitual recurso, semellante ao viaxeiro que evoca Gil nos seus artigos, inicia o libro no tempo da calor “no mesmo medio do xardín que chaman Vierzo...”.

No poema titulado “Á Santísima Virgen d’a Quinta Angustia” ábrese os *Ensayos* cunha descrición de Cacabelos. O tamén escritor, profesor especialista e excelente recitador, Anxo Angueira (2003: 40), ten destacado a coincidencia cos poetas galegos mesmo nos metros poéticos escollidos á hora de realizar estas referencias á terra nunha simbiose de exaltación da paisaxe natural coa memoria da pegada da historia e do factor humano nela. Lembremos que destes versos e grazas ás cartas autógrafas coñecemos agora a súa primeira versión do 1847, non moi distante da publicada en 1861:

N’ó medio d’ó xardín que chaman vierzo;
Sobre as ruínas d’á antiga é prepotente
Bergidun Flavium, qu’ó romano esfuerzo
Non pudo defender d’á Goda xente;
Entr’á arboeda en que suspira ó cierzo
Y á ó pe d’ó Castro d’á ventosa, á oriente,
Atópase unha vila muy galana
Que dá confin á terra castelana⁴⁰.

‘No mesmo medio d’o xardin berciano
Onde situada estuvo a populosa
Bérgidum Flávium q’o poder romano
Non pudo defender d’a belicosa
Xente Goda; ‘n un val que rega ufano
O *Cua*, é pe d’o *Castro d’a Ventosa*,
Véise unha villa d’o xardin delicia.
Porta de flores d’a feraz Galicia
(1861: 13).

Efectivamente no poema a Cacabelos parte da paisaxe histórica de Bergidum, a referencia aos romanos nos que dalgún xeito temos unha primeira integración ou conexión coa antiga Gallaecia, mais axiña pasa necesariamente á paisaxe natural, a orografía de ríos e tesos, á riqueza léxica da flora e a fauna onde lingua e natureza conforman un mundo compacto de nomes como marco referencial que logo precisa da presenza secular do home labrego que crea *piramidais medeiros* co seu traballo regular no harmónico ritual da sega, da malla... Sen este factor que incorpora os costumes e as tradicións, a paisaxe non estaría completa, non sería esa paisaxe humana cara á que se encamiña e procura:

Piramidais medeiros de herba e palla
Dos campeliños e do campo todo
Un pueblo novo fain a sega e a malla,
Dun mui vistoso campamento a modo.

40 O texto que reproducimos é o das cartas autógrafas, a carón para o seu contraste aparece a versión de 1861 (Fernández Morales 2003: 13).

O mesmo a moza ailí na mies traballa
 Que o robusto rapaz; e decir podó
 Que as mozas baixan e erguen os seus mallos
 O mesmo que si foran de bangallos.

Regan o campo as presas dos muhíños
 E baña a villa un río que, por teito,
 Guiraldas ten de umeiros, sangubiños,
 Agavanzos, salgueiros e algún feito.
 Resvala seus cachois cristiñinos
 De arenas de oro por un blando leito
 Onde nadan os peixes, corren muitas
 Anguías e brincan fóra da auga as truitas.

Entre as devesas, en que as iegas corros,
 Pra defenderse, fain, das dentelladas
 Dos muitos lobos, e onde van dos zorros
 Fuxindo as pobres lebres apuradas,
 Xibrian os estorniños e cochorros
 Rulan as rolas, que andan en bandadas,
 Gorxea o pardillo á par dos reiseñores
 E as barburetas dan bicos nas flores.

Frondosas veigas, hortos e cortiñas
 Arrodeados de beirois espesos;
 Xardiños e ribeiras e campiñas
 E sotos por serpentes de agua presos;
 Arboledas, pradeiras, holgas viñas,
 E minas de oro e prata a máis nos tesos
 Que o Bierzo abarcan, sempre tributos
 Á villa muitos dan bienes e frutos (2017: 7-8).

Nesa cabeceira describe a paisaxe natural e humana de Cacabelos nuns 48 fermosos versos nos que a algúis nos lembran esoutros de Rosalía que emotivamente tan ben retratan a terra propia (hoxe inconfundiblemente tan populares) que escribiría: “prados, ríos, arboledas, pinares que move o vento...”. Na paisaxe descrita por Morales veremos historia e lirismo (Bergidum e *barburetas*)⁴¹, pero o seu concepto de *locus amoenus*, ademais do río cos seus peixes e das frondosas

41 Barburetas / mariposas son un símbolo recorrente da lírica romántica de moda, que pode estar tanto presente en Gil como en moitos outros poetas do XIX.

veigas cos paxaros que *xibrian*, está cheo de elementos labregos e populares ligados á economía tradicional que é a que finalmente contemporiza con aquel lirismo paisaxístico máis acorde coa moda romántica. Digamos que a paisaxe berciana de Morales non é para nada melancólica, nin tampouco sentimental como a de Gil. Manifesta un poder distinto cargado de simbolismo sen desprenderse por completo da débeda á moda da época na que vive e escribe, esa herdanza inescusable como poeta de mediados do XIX. É unha terra cultivada por homes e mulleres, humanizada, unha terra feraz cuxa produción dará pé a utilizar un vocabulario inmenso ao redor dos usos e costumes peculiares que o poeta recolle e describe con detalle. Mágoa que o poema do noso autor logo entre nunha deriva relixiosa, case mística como ten catalogado Ferrín, que abarca a maior parte da composición dedicada á Virxe da Quinta Angustia.

Mais no poema dedicado a Ponferrada é onde Morales utiliza o tópico literario do “locus amoenus” lugar ameno, agradable, identificando a terra como un paraíso dun xeito máis retórico cheo de lirismo:

Perla d'o Bierzo, vívido astro
d'ese vergel
onde o Romano deixou o rastro
d'o séu dominio 'n o Fuerte, o Castro
y en Pajariel:

Risueña Ninfa, q'o Sil ch'esmalta
de prata o brial
cuando en menudos copos ben alta
a espuma bota, que fora salta
d'o séu cristal:

Sobre tua frente de nubes gualdas
coronas téis;
dormes de flores entre guirnaldas
y o Sil bicando tuas ricas faldas
corre á téus péis.

O Sil! serpente d'escamas d'oro
que 'n óutro Edem,
onde por Evas hay un tesoro
d'hermosas perlas, c'a brisa á coro
sona tamen (2003: 183).

Chama a atención neste peculiar canto a Poferrada que sexan o río Sil e as súas augas (no que é coincidente con Gil) e a natureza os seus únicos centros de interese, como eludindo nesta composición as persoas e os seus costumes, que eiquí neste diálogo lírico coa paisaxe berciana practicamente non aparecen por ningures. O baleirado que se produce da actividade humana neste canto convérteo así en máis lírico que os restantes poemas, onde polo xeral a actividade do home conforma a paisaxe en primeiro plano. Emula parcialmente a metáfora das “barburetas” de Gil e dialoga si cunha flora e unha fauna moi doméstica (cordeiriños, poldro e xato, tamén abellas, o pato e os estorniños) nada agreste, pero rexeita introducir de cheo o elemento humano, que se intúe lonxe tras daquel Bierzo romano dos primeiros versos. A mao do home vese nas presas e un pastor que apenas asoma; a dos labregos na árbores froiteiras e na vide e tamén nunha evocación á alma da muller e, cara ao final, identifica a Villa cun xardín de flores e encantos. Botamos axiña en falta unha referencia maior á historia (como a que fixo con Cacabelos) ou tal como a que nos introduce no poema a Vilafranca na que se cita o seu Castelo. O Castelo de Poferrada é o grande ausente, se cadra el o evita fuxindo, esta vez si, dese eco romántico e melancólico que o achegaría a Gil. Este poema é máis alegre, afastado das néboas, loce o sol do vrao porque a fruita esgaza as árbores co peso, e logo a noite é serena e doce, como o clima prateiro que respira. Un final un tanto abrupto e tópico, a modo de coda no que descobre a intención co que tomou a pluma, a lonxanía dos encantos do Bierzo polos que suspira o poeta. De novo é a Terra admirada o tema e o motor do canto.

A seguir reparamos de novo no uso da terra no “San Roque en Paradela”. A paisaxe referencial faina partícipe da identidade nunha especie de pano de fondo inescusable. Describe a romaría onde o espazo natural e humano conforman un mesmo corpo, pero a paisaxe descríbese brevemente no limiar, no camiñar das comitivas cara ao santuario ou na localización do mesmo. A terra está presente tamén nos produtos da gastronomía citados, mesmo nas uvas do santo e finalmente na volta á casa dos romeiros. *Paradela* pasa así a ser outro dos lugares visitados nos *Ensayos* con nome propio. Este poema contrasta co lirismo dos poemas a Cacabelos, onde apenas se evocan os costumes (agás da sega nos *piramidais medeiros*) tendo ademais o elemento relixioso que eiquí tamén se toca, un dispar interese. Aínda é maior o contraste co poema “A Poferrada”, porque en “O San Roque en Paradela” o elemento humano pasa a primeiro plano e a paisaxe, como noutros moitos cadros costumistas dos *Ensayos*, xoga ese papel secundario. Pero é esta integración na paisaxe completamente humanizada onde cobra forza e coherencia o discurso ou a filosofía poética de Morales. A terra berciana entendida como o conxunto de elementos que a definen como tal, con identidade: terra, costumes e lingua. O cadro que describe seguindo o ritmo dunha xornada de romaría é moi

completo. Este poema sitúase moi próximo ao que mellor expresa, ao noso parecer, esta visión da confluencia costumista coa paisaxe e a lingua, onde escolle un elemento central da economía labrega, distintivo ineludible da comarca, como é o viño, para ligalo a súa capital. Esta será descrita, en primeiro lugar, a través da súa paisaxe natural desprazándose a seguir cara á paisaxe humana a través da feira, onde os lugares e produtos da terra serven de marco para introducir de cheo un fito moi sinalado do calendario tradicional berciano como é a vendima.

Simulando ollar a través dos anteollos, Morales leva a súa mirada como contrapunto cara a outra paisaxe, a do Bierzo da montaña. Aínda que o tema logo deriva na vendima e mais a descrición dos traballos e outros costumes asociados á mesma, comeza cunha curiosa e non moi extensa descrición do lugar que rodea a vila na que a paisaxe berciana máis agreste reclama a atención inicial do poeta. Sen deixar de inxerir un halo romántico, lírico e agarimoso como *o dos bicos que dan as cristas dos montes a lúa de noite*, o autor manifesta á vez unha dicotomía entre a riqueza feraz natural dos tesos e caborcos de mil fontes e a fereza dos animais da caza maior que alí habitan. Mais entre montes que a cercan e entre os dous ríos que conflúen na vila, cravada no val, aparece Vilafranca da que de novo, semellante aos outros poemas ás vilas bercianas, a abundancia e a explosión natural da súa veiga de mil flores, paxaros “gorxeando” e o brillo de mil cores convértena nun lugar ideal, volve a presentar un vizoso *locus amoenus*.

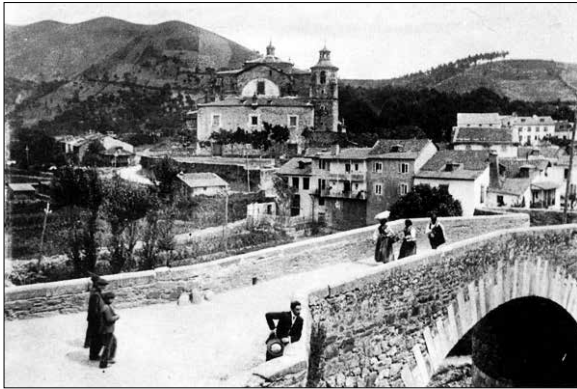
Este uso da descrición da paisaxe nos poemas dos *Ensayos*, asociado aos sentimentos está xustifico polo que extraordinariamente ben teñen comentado tanto Antón Santamarina⁴² facendo fincapé no reiterado, e mesmo abusivo, tópico literario fruto dos gustos estéticos da época, como dos xuízos críticos de Angueira verbo da necesidade dos poetas da terra (como Rosalía) de contestar ao argumento con que outros poetas casteláns de todos os tempos, especialmente do denominado “Siglo de Oro” (Góngora, Quevedo...) viñan deostando a Galicia como terra pobre e montesía (Castro 2013: 63-65). Non é preciso lembrar que o Bierzo é unha terra de montañas cuxos habitantes son pastores e labregos incul-tos, sendo bercianos e galegos ben semellantes.

Digamos tamén que esa pegada da historia no territorio que se canta está tan só intuída en Morales que de xeito intencionado incorpora o pasado ao vigor presente da terra, ao orgullo e dignidade da mesma: *os encantos do Bierzo admiro*. A terra convértese así en *tesouro*.

42 No relatorio realizado en Vilafranca un 28 de decembro do 1996 (Santamarina 1997).

ONDE A TERRA DESTILA IDENTIDADE

Concluamos este periplo polas estaciois co poema onde se xuntan e conflúen os contrastes e o satírico co costumismo e a proclama cívica, onde, como non, a terra berciana se ergue á categoría de tesouro no comezo do outono. Dous son os centros sobre os que pivota a composición como reza o seu título: Vilafranca, a capital comarcal, e a vendima, elemento referencial por excelencia do calendario tradicional do Bierzo. Espazo e costume sobre o que xiran ao seu redor múltiples rituais e usos hoxe esquecidos⁴³, pero que inmortalizou Morales sendo para esta terra o viño, un dos seus produtos emblemáticos tradicionalmente máis representativos.

Vista de Vilafranca do Bierzo finais do século XIX.
(Castelao 2002).

Morales crea unha curiosa unión de elementos que na tradición oral se presentan xunguidos con naturalidade e espontaneidade, traballo e festa, que son o núcleo claramente costumista do poema, que se enmarcan entre dúas referencias líricas ligadas á paisaxe natural, tamén a paisaxe humana ás que lle engade unha especie de retrouso cunha compoñente cívica moi sutil, pero que resulta moi destacable.

“Villafranca y a vendima” exemplifica un compendio perfecto do estilo, gustos e intencións do autor. O poema podémolo subdividir xa que logo en catro partes: a paisaxe, a feira, a vendima e o epílogo.

O tesouro natural aséntase entre as veigas onde a labieiriña pastora contempla a aurora entre os tesos que rodean a vila. Reprodúcese o *locus amoenus* dos poemas xa citados e versos cheos de olores e cores, paxaros e plantas e como a brisa nos

43 Os maiores lembran con señardade a entrada na vila, cara ás bodegas dos carros de vacas e bois cos seus eixes sonoros cargados de uva e zumegando o mosto, cangilois, bouciñeiras, lagares e cubetos e o cheiro da denominada Rúa da Auga onde o viño comezaba a ferver neses días dourados de outono.

acinga ata levar o lector dentro da vila “que honores ten de ciudá,”... De novo ese gusto polo contraste apodérase do poema e pasa das “tertulias, paseos, boato”/ café, teatro, paseos da burguesía e dos señoritos á feira que ferve coa presenza de xentes das vilas e aldeas da contorna convertendo axiña a enumeración dos topónimos nun poderoso recurso: Dragonte, Hornixa, Vilela, Paradela, Burbia, Horta, Paradiña, Penoselo, Veigueliña, Ruitelán e Corullón cítanse nas estrofas nas que se centra o discurso costumista. Serven para certificar esa riqueza da terra simplemente a través do léxico: de *pampalliños* a *figos*, *liño en cerros* e *estopa en manelas*, *leña*, *caza*, *truitas* e *perdices*, *marraniños*, *leite fresca* e *mazada*, *tarxas* e *pimentón*, *manteca en roscois de tripas*, *jamois*, *castrois*, trigo e mel, cebolas, allos, tamén rocas, *cucharas* e *fusos*, *forcadas*, palos e mallos ou *pano burdo para rodallos* e lenzo, ademais de *pescao*, *sardiñas* e *pulpo* de Galicia. Non parece casual a cita de Galicia, esa proximidade dá pé, fai de ponte á chegada da *cuadrilla* de “galeguiñas cos seus megos e robustos galegos” que veñen a vendimar á vila.

A vendima núcleo do poema é o cadro costumista central que describe con detalle e veracidade asombrosas. Da noite previa á xornada espléndida de vendima. Vaise cantando ás viñas, sempre diante o gaitero, cortando os gallos coas cuitelas, enchendo os cestos, os megos e ata as faldras de uvas, que logo *debrocan no lagar* antes de volver coa mesma algarabía de novo ás viñas, o correr das mulleres, o ir e vir bufando cos cestos dos homes, un sen parar ata que é de noite. Descríbense as rodas de xente arredor das caldeiras para tomar o caldo, logo unha moza toca a pandeira, outros bailan a muiñeira e mesmo hai quen sae ás veigas co fillo do amo; ata que van durmir nun reparto da *cuadrilla* equilibrado de saias delas e mantas deles, esperando o alumar do sol para volver ás viñas tras do gaitero ata que acabe a vendima... Mergúllanos o autor nunha simbiose entre labor e festa maxistralmente creada e na que logra manter un ritmo áxil e contaxioso, que logo perde intensidade lentamente nun epílogo, un tanto longo, que dedica á beleza das mulleres da vila (outra paisaxe habitual, a humana, concesión ao lirismo romántico de moda, que xa utilizara no poema a Ponferrada, agora con maiores ecos da literatura culta e un novo e evidente contraste entre o realismo que presentara no cadro da vendima). Chega así ao peche do poema que como empezou, volve a esa especie de retrouso intercalado ata en catro ocasións na composición, cunha invitación final:

Non deixes de ir a esta villa
 franca, garrida, sencilla,
 cos honores de Ciudá,
 que de dous ríos na orilla
 e nun val clavada está. (2017: 160).

Estas quintillas que serviran de presentación inicial: “Este lugar é unha villa...”, que nos guiaban dos arredores ao seu interior: “Tornemos á nosa villa...” e que nos introducían á feira: “Entrando logo na villa...” convértense en verdadeiros motores, fitos rítmicos na lectura da composición conferíndolle coherencia, marcando as partes, ademais de ser alfa e omega, principio e fin, e, sobre todo, subliñar maxistralmente un dos momentos que con maior sutileza suxire o autor:

Cual tesoro que a codicia
de dous avaros escolta
con xusticia, ou sin xusticia,
tira por ela Galicia,
mais Castilla non a solta (2017: 150).

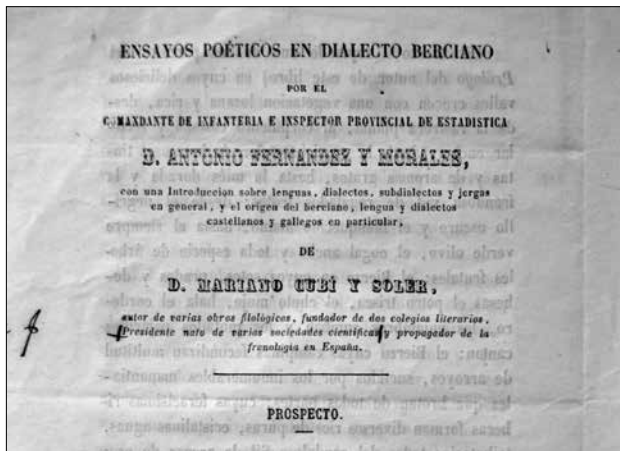
Non é casual que sexan estes os seus versos máis citados. Trátase de converter a Vilafranca no tesouro que representa, no que se sintetiza o Bierzo, e tesouro en gran parte grazas á natureza. Equiparable o paraíso de Ponferrada ao xardín de Cacabelos, pasa a ser referente indiscutible do Bierzo pola historia presente xa que, como da comarca enteira, “tira por ela Galicia, mais Castilla non a solta”, con xustiza ou sen xustiza, é obxecto da cobiza dos avaros que a desexan e escoltan (presa deles pois unha tira e outra non a solta). Esta tensión ideolóxica súbita totalmente intencionada vaise ir diluíndo a medida que o lector avanza na lectura e vai comprobando como o poeta, sen decantarse claramente cara a un lado, describe os costumes e a fala en común que a achegan a Galicia, e non ofrece argumentos que se opoñan para apoiar a posición de Castela. Porque como vai ser máis Castela, se esta terra e as súas xentes usan, como el mesmo asegura, unha variante idiomática do galego? Morales ademais coloca os galegos na vila como elemento tradicional, un máis, ligado aos costumes tan bercianos como a vendima. Nestes versos esquécese, claro está, de León, se cadra porque a historia colocou a esta vila distinta e distante de León ou porque León non se distingue tanto de Castela. Lembremos o contraste irónico que establece en poemas como “Proba d’amor”, onde o renegado do idioma que vén da capital, Don Lino, é rexeitado e burlado polos seus conveciños en parte polo desprezo do seu. Pero de todos os xeitos Morales insiste e reivindica con claridade unha singularidade fronte a Galicia, a pesar das semellanzas, da proximidade e o patrimonio en común. Este poema é pois un poema clave para achegarnos ao posicionamento ideolóxico de Antonio, comprobar a transcendencia desta confluencia entre paisaxe, costumes e lingua á hora de determinar e definir a identidade da comarca que el chama o seu país.

O BERCIANISMO DE MORALES

Quixeramos a modo de conclusión, seguindo a liña de análise que marcou no seu día Anxo Angueira moi acertadamente preguntármonos Morales “está de todo ‘privado’ dunha bandeira, dun proxecto nacional que si callara no que é a Galicia administrativa co movemento provincialista?” (Angueira 2003: 40).

Ese constante reivindicar e evidenciar a diferenza, dende o Prólogo ás coplas non son casuais nin retóricos, forman parte esencial da súa poesía, da súa militancia ideolóxica, son fruto á vez da mirada completa acorde co seu pensar coa que debemos ler os seus versos. Esa mirada digamos que comeza precisamente na paisaxe, pero non remata na simple descrición da mesma.

A paisaxe sérvelle a Morales para integrar plenamente todos os elementos substanciais que lle permiten descubrir e/ou describir a identidade berciana, por iso pensamos que a confluencia de costumes e lingua coa paisaxe, é a fórmula coa que manifesta o seu bercianismo, a súa bandeira. Á hora de axitala amosa unha defensa da diversidade íntegra, franca, sincera reivindicando a singularidade berciana e, á vez, sendo quen de se incorporar a unha literatura nunha lingua distinta da castelá, nunha aposta pola capacidade creadora na fala do pobo digna de eloxio.

Prospecto editado en León anunciando a publicación dos *Ensayos Poéticos en Dialecto Berciano* (entre os documentos consultados para este traballo sobre Morales hoxe custodiados no Museo del Bierzo).

A configuración do Estado Español no século XIX co liberalismo resultou un proceso complexo e cheo de particularidades. Lémbrense os diversos proxectos de división provincial propostos dende 1808, véxase a reivindicación do Provincialismo en Galicia e téñase en conta a particular reivindicación berciana da

creación dunha Provincia que, lonxe de ser unha cuestión puntual, estivo viva, unhas veces con maior intensidade, outras con menos, ao longo do século enteiro e, mesmo podemos dicir que é unha das razóns para que hoxe o Bierzo sexa a única comarca con estatuto propio recoñecida no seo da Comunidade Autónoma de Castela e León.

Se ben o Provincialismo político vai derivar en Galicia no canto e reivindicación da dignidade da Terra que xermola no movemento literario do Rexurdimento, a causa da Provincia no Bierzo é produto desa mesma exaltación do propio, procurando identidade como entidade e acaba sendo tamén reivindicación na escrita⁴⁴.

Sendo os bercianos conscientes do tira puxa entre Castela e Galicia, en Morales sempre se produce arredor da que foi capital no ano 1822, a que para Morales é cabeza visible da Provincia, Vilafranca, na que tanto no seu poema en galego, como na revisión que fai anos despois en castelán (nesta se cadra con máis insistencia) emerxe a disputa política pola pertenza a unha ou a outra. Confrontación que non resolve abertamente, sen darlle o visto bo a ningunha, vencido talvez pola triunfante adscrición a León, pero faise forte naquilo no que non hai discusión posible, na exaltación da diferenza que lle vén dada especialmente pola fala.

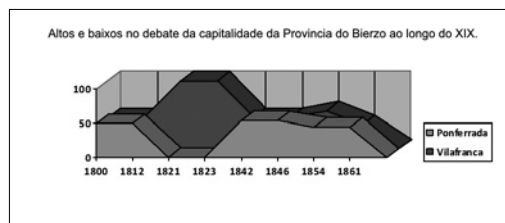
A admiración pola terra pasa a ser deste xeito conflito por obra e graza da lingua que Morales chama dialecto berciano. Xa que se no terreo administrativo e oficial, a pertenza a León non se cuestiona, a identidade con Galicia confírmase de feito e queda patente tanto no idioma dos versos como no mesmo prólogo no que o autor afirma “el berciano es un subdialecto gallego”.

Para Morales e os seus coetáneos era tan evidente que Galicia tiña as súas portas no Bierzo como que aparece así plasmado en mapas da época: dende o coñecido mapa de Fontán contemporáneo (editado no 1845) aos mapas do XVI do tempo de P. Sarmiento. Se o Bierzo para Sarmiento estaba no Reino (de Galicia, cuxa identidade o Antigo Réxime seguía recoñecendo) coa aparición no XIX do debate das Provincias, os galegos reivindicaban unha única Provincia para Galicia, mais no Bierzo coa vista posta nun proxecto liberal e constitucional promoven unha Provincia que unía o Bierzo con Valdeorras (e incluía ata Castro Caldelas) para diferenciarse fundamentalmente de Castela, dalgún xeito distanciarse de León e manter a peculiaridade da fronteira sendo “porta da feraz Galicia” como di nun verso Morales.

44 Están aínda por indagar a posible conexión das reivindicacións do Provincialismo galego e a da Provincia no Bierzo. No noso artigo sobre Gil e Morales na Sociedade de Teatro de Vilafranca achegamos algún dato ao respecto (Silveiro 2015: 233). Nos últimos tempos M. J. García (2017) ten publicado novos datos nos que se constata a existencia de apoios dende Galicia ao proceso de reivindicación Provincial para o Bierzo que incluía a incorporación á mesma de territorios galegos como Valdeorras e Castro Caldelas.

No poema a Vilafranca é, sen dúbida, onde podemos observar ese discurso bercianista, emancipador e reivindicativo grazas aos versos máis citados do poeta. Non é casual que presente ese bercianismo completo e complexo, dende a natureza agreste dos tesos coa súa flora e fauna nomeada en detalle, á constante referencia aos dous ríos que imprimen unha coherencia e ritmo interno á composición, que compara a un tesouro grazas á achega dos topónimos e os produtos onde a terra feraz conflúe cos costumes de labregos, as masas que usan e nomean ese mundo que se describe e do que son inseparables no cadro da feira. Escolle finalmente a capital histórica do Bierzo para ensartar e integrar na identidade comarcal un momento do calendario tradicional e un produto que nos identifica, a vendima e o viño que ao son da gaita, onde galegos e bercianos de novo dilúen fronteiras, comparten cultura e identidade, amosando algo tan de seu, esencial incuestionable referente da súa riqueza e patrimonio. Que máis bandeira queremos? Convértese así Morales nun verdadeiro e valente cantor do Bierzo que incorpora as xentes ao integrar na paisaxe e nos costumes a lingua, tradicións, terra e lingua que definen o carácter do berciano.

É evidente que o debate ideolóxico acerca da Terra, o proto-nacionalismo, o galeguismo teñen algo que ver co sentimento que amosa Morales, que sen ser, nin sentirse galeguista reflicte unha pendencia que estaba viva no debate territorial do XIX, na que se decanta como é obvio e lóxico pola reivindicación provincial. O Bierzo como Provincia, unha demanda claramente liberal e progresista no seu tempo, aínda que ao longo do século sufrirá varios altos e baixos como representamos na ilustración:

Por que insiste Morales na relación cos galegos e Galicia? Queremos pensar que o seu postulado é máis “galeguista”, procura a incorporación das xentes humildes grazas á lingua, evidencia e provoca un conflito no presente coa visión posta na reivindicación provincial e insistindo nas conexións con Valdeorras⁴⁵. É

45 É importante sinalar que no Bierzo e Galicia retrasouse a entrada dos Cen mil Fillos de San Luís. De novo Vilafranca e Ponferrada volven xogar un papel liberal xunto cos galegos. Se Xosé Bonaparte, en 1810, fixera depender de Ourense o partido de Ponferrada (o Bierzo) entre a derogación en 1823 ata 1833 o Bierzo pasara a depender de Lugo a Ourense. A relación tan estreita con Valdeorras, as augas do Sil, as

máis, había un vivo debate entre os propios bercianos arredor da súa capitalidade, entre Vilafranca ou Ponferrada (máis Galicia a primeira, máis León a segunda).

Falamos do século XIX e dun momento no que a configuración que hoxe se nos presenta como inamovible estaba en plena discusión e claramente aberta. Daquela a capitalidade de Vilafranca era indiscutible por encabezar e lograr a capital política e administrativa da Provincia no trienio liberal. Morales escuitara ao seu pai falar de Carlos Padierna, o seu xefe político e membro da Sociedade secreta dos Comuneros⁴⁶. Coñecía a varios entusiastas promotores posteriores da capitalidade como a Santiago Capdevila (Silveiro 2015: 233), e ademais sabía que era a capital cultural por encarnar a definición cultural dun Bierzo en galego, pois é esta vila, sen dúbida, a capital do galego no Bierzo. Morales así o estimaba ao introducir estes versos marcadamente ideolóxicos no poema dedicado ao lugar, daquela, máis poboado da comarca e no que se asentán as particularidades que fan do Bierzo, con toda lóxica algo realmente distinto de León, e por suposto, de Castela.

Máis arriba quixemos subliñar o vilafranquino Enrique Gil como unha fonte principal e inicial do costumismo dos *Ensayos* de Antonio. A pegada deste poeta romántico vese claramente viva nos poemas máis líricos e o paisaxismo dos nosos *Ensayos*, pero aí non queda todo. Xa dixemos e demostramos que hai Romanticismo, a exaltación romántica da terra e o vínculo co espírito do pobo están intimamente vencellados ao costumismo. Morales é quen de construír un edificio completo que responde á mesma reivindicación que provocou, en parte, aquela serie de artigos costumistas de Gil, é dicir, responde a unha mesma intención ideolóxica e política se se quere, moi acorde co Provincialismo, que está na raíz e é a xénese do Rexurdimento: a proclamada Provincia para o Bierzo está no centro do debate do seu tempo, polo que non se nos ocorre denominar doutro xeito que bercianismo a este trazo do estilo do autor. É causa política e unha filosofía que se converte en reivindicación sincera feita literatura e que lle vai outorgar a Antonio, sen discusión posible, o título de cantor do Bierzo, mais dun xeito substancialmente distinto a Gil, el fará un canto en galego, un canto pleno de

montañas, o idioma... eran valores a ter en conta nos debates políticos a favor da Provincia berciana. Javier de Burgos separará Valdeorras do Bierzo administrativamente por primeira vez na historia no ano de 1833. Ese foi o Bierzo da xuventude de Morales.

46 Coñecido é o papel que xogan as sociedades secretas nos movementos de cambio especialmente activos no XIX e nos reinados de Fernando VII e de Isabel II. A proximidade ás mesmas do pai de Morales como revelou Balboa nos actos do Bicentenario, ou do mesmo Cubí e outros persoeiros socios da Sociedade de Teatro, como Joaquín Saavedra, son moi significativas porque definen con precisión o perfil ideolóxico do noso autor. Non sabemos con certeza se o noso capitán á altura de 1840 estando na Coruña ou en Tui, como outros moitos militares e intelectuais liberais, participan dos xermolos do Provincialismo, ese movemento proto-galeguista (de aparecer datos neste sentido serían de grande interese).

identidade. Unha reivindicación á que pretende sumar as multitudes, as masas, nese espléndido retrato do galego berciano. Gil digamos que sería máis leonés e máis distante coas xentes do pobo.

Das montañas occidentais que falan galego baixan os ríos e cachois de palabras e expresións galegas cara ás vilas do val onde conflúen e se atopan cos ríos e as palabras das montañas orientais de onde tamén baixan palabras e ditos do astur-leonés. Ambas vertentes nacen e medran, son Bierzo, e aínda que a pertenza administrativa hoxe non se discuta, o elemento diferencial que fai ao Bierzo peculiar segue sendo ese encontro de fronteira, onde o galego faise esencial, ese mesmo que Morales inmortalizou. Somos terras arraianas, pertencendo á actual comunidade de Castela e León podemos logo sentirnos parte do patrimonio inmaterial galaico-portugués (hai comarcas portuguesas enteiras como a de Terra de Miranda que pertencen a ese estado sendo a súa lingua, o mirandés, unha variante do leonés). Pero se a historia fose favorable a aquela Provincia do Bierzo e Valdeorras que soñaba Morales, poderíamos entón ter pasado a pertencer administrativamente e de pleno dereito a Galicia, ao Reino galego do que Sarmiento falaba ao referirse a estas terras, mantendo, como non, a peculiaridade cultural da presenza do leonés no territorio comarcal máis oriental. Mais a fortuna non sorriu a esta opción e houbo autores comprometidos coa provincia do Bierzo, como por exemplo, Enrique Gil, que apostaron polo Bierzo integrado en León, aos que a historia da literatura tratou ben, namentres houbo autores que apostaban por unha provincia do Bierzo máis achegada a Galicia, aos que non lles foi tan ben e dalgún xeito, se cadra relacionado con isto, permaneceron nun territorio aveseado para a crítica.

Se hai algo indiscutible en Morales e nos seus *Ensayos*, a súa obra máis recoñecida e editada, é esa valentía, ese compromiso coa lingua das xentes humildes que escribe con naturalidade e frescura, á vez de reivindicala, todo un exercicio de liberdade e unha lección de dignidade. Se hai algo incuestionable sobre Antonio Fernández Morales é que son os seus *Ensayos poéticos en dialecto berciano* a obra que o singulariza, que lle outorga orixinalidade, individualidade e relevancia. Esa obra é un valioso canto que o incorpora á literatura galega contemporánea como autor do Rexurdimento, coetáneo de Pintos, herdeiros ambos do noso Sarmiento, baluarte imprescindible da identidade da comarca berciana nun proceso complexo de definición como entidade dado o seu carácter fronteirizo⁴⁷.

Non hai outro discurso literario que favoreza e optimice máis a posición de Morales na República das Letras que os *Ensayos poéticos en dialecto berciano*, obra

47 Concordamos plenamente na transcendencia para o Bierzo de onte e de hoxe tanto da obra de Sarmiento como da de Morales sinalada con claridade reiteradamente por un dos impulsores da candidatura de Fernández Morales ao Día das Letras Galegas, o académico Francisco Fernández Rei (2002).

que tras este bicentenario coñecemos mellor tanto na súa xénese como nas súas intenciois. Por iso non quixera rematar a miña intervención sen, recollendo o espírito valente e progresista do seu autor, lamentar en ton crítico que unha aposta tan entusiasta para rachar coas fronteiras á intelixencia, á diversidade e á riqueza cultural fose afectada no pasado e no presente por tantas miopías. A primeira a da súa época, a dos lectores do seu tempo. Porque era política a súa lectura, cargada de prexuízos ante as clases populares e o rústico. Daquela non foron quen de comprender e asumir o ideal de progreso que perseguía Morales. Mais sobre todo queremos denunciar a miopía do presente. Hoxe segue sendo política a súa lectura ao constituír os seus *Ensayos* unha poderosa argumentación a favor do galego no Bierzo como elemento identitario. É referente e reivindicación plenamente actual, demanda eficaz nun contexto no que os que gobernan, as administracións estatal e rexional, tamén os gobernados, a propia sociedade berciana, contemplan con pasividade o perigo de desaparición da nosa riqueza patrimonial, a perda de galego falantes, o abandono do rural,... É cívica a súa lectura tamén para os galegos e para Galicia que debe saber integrar sen demora o seu discurso, recollendo o legado do cantor do Bierzo, cargado de futuro, que reclama se lle dedique un Día das Letras Galegas, como a chave capaz de abrir a incorporación plena de Morales e de todo o que significa e simboliza, algo que, en gran medida, está nas maos e solicitamos unha vez máis á propia Academia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez Blanco, Rosario (2003): “Na estrema do galego, a lingua do Bierzo Baixo transmitida por Fernández y Morales”, en Fernández Morales 2003: 43-108. [Edición orixinal en: Ramón Lorenzo e R. Álvarez (eds.), *Homenaxe a Pilar Vázquez Cuesta* Santiago de Compostela: Universidade, 1996, 157-202].
- Angueira Viturro, Anxo (2003): “*Ensayos poéticos en dialecto berciano*. Antonio Fernández Morales”, *A trabe de ouro* 53, 39-53.
- (2012): “Sarmiento e Morales”, en *IV Xornadas Martín Sarmiento*. Vilafranca do Bierzo: Comisión Cultural Martín Sarmiento. [Relatorio inédito. Resumo dispoñible en: <http://www.blogoteca.com/omegodaescola/index.php?cod=120472>].
- Balboa de Paz, José Antonio (1997): “Antonio Fernández y Morales e o Bierzo do Século XIX”, en *IV Xornada da Cultura e da Lingua Galegas no Bierzo (28-decembro 1996)*. Vilafranca do Bierzo: Asociación Cultural Escola de Gaitas, 31-42.
- (2015): “Gil y Carrasco y la minería del Bierzo (1823-1846)”, *Bierzo* 33, 87-109.

- Castelao Piñeiro, Santiago (2002): *Villafranca del Bierzo. Memoria fotográfica de un siglo*. León: Peñalba.
- Castro, Rosalía de (2013): *Cantares Gallegos*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. Edición de Anxo Angueira Viturro.
- Carnicer, Ramón (1969): *Entre la ciencia y la magia. Mariano Cubí (en torno al siglo XIX español)*. Barcelona: Seix Barral.
- (1997): *El pintor leonés Primitivo Álvarez Armesto*. León: Instituto leonés de Cultura.
- Fernández Morales, Antonio (1861): *Ensayos poéticos en dialecto berciano*. León: Establecimiento tipográfico de la Viuda é Hijos de Miñón.
- (2002): *Antología poética*. Cacabelos: Ayuntamiento. Edición de José Antonio Balboa de Paz.
- (2003): *Ensayos poéticos en dialecto berciano*. Ponferrada: Instituto de Estudios Bercianos. Edición facsimilar.
- (2017): *Ensayos poéticos en dialecto berciano*. Santiago de Compostela: Edicións Positivas.
- Fernández Rei, Francisco (2002): “Sarmiento e a lingua galega”. *A Trabe de ouro* 50, 273-278.
- García González, Miguel José (1994): *Historia del Bierzo*. León: Diario de León / Instituto de Estudios Bercianos.
- (2017): “Juntas y comisiones del Bierzo en Madrid. Los intentos de crear «lobbies» bercianos”, *Bierzo* 35, 112-117.
- Gil y Carrasco, Enrique (2014): *Bosquejo de un viaje a una provincia del interior*. Biblioteca Gil y Carrasco 3. A Coruña: Paradiso Gutenberg. Edición de Valentín Carrera.
- González Prieto, Manuel (coord.) (2017): *Antonio Fernández Morales, autor berciano. Bicentenario do seu nacemento (1817-2017)*. [s.l.]: Editorial Fervenza.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (2002): “O Coloquio do Padre Sarmiento”, *A trabe de ouro* 50, 279-283.
- (2017): “A primavera galega de Cubí i Soler”, en *Arraiano entre arraiaños*. Santiago de Compostela: Edicións Positivas, 56-57.
- Monteagudo, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Pena, Xosé Ramón (2014): *Historia da literatura galega II. De 1853 a 1916. O Rexurdimento*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Phillips, Pamela (2015): “La estética del silencio en el *Bosquejo de un viaje a unha provincia del interior*, de Enrique Gil”, en Valentín Carrera (ed.), *Enrique Gil y Carrasco y el Romanticismo: actas del congreso internacional: El Bierzo, 14-18 de julio de 2015*. Santiago de Compostela: Andavira Editora, 355-371.

- Picoche, Jean L. (1978): *Un romántico español: Enrique Gil y Carrasco*. Madrid: Gredos.
- Santamarina, Antón (1997): “O Rexurdimento no Bierzo”, en *IV Xornada da Cultura e Lingua Galegas no Bierzo (28-decembro 1996)*. Vilafranca do Bierzo: Asociación Cultural Escola de Gaitas, 43-49.
- Sarmiento, Martín (1973): *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Salamanca: Universidad. Edición de Xosé Luís Pensado Tomé.
- (2002): *Coloquio en mil duascentas coplas galegas*. Vigo: La Voz de Galicia.
- Silveiro Fernández, Héctor M. (2015a): “O teatro romántico da capital histórica do Bierzo e os seus socios fundadores Enrique Gil e Fernández Morales”, *Estudios Bercianos* 39, 213-240.
- (2015b): “El amigo villafraguino de Enrique Gil: Joaquín del Pino”, en Valentín Carrera (ed.), *Enrique Gil y Carrasco y el Romanticismo: actas del congreso internacional: El Bierzo, 14-18 de julio de 2015*. Santiago de Compostela: Andavira Editora, 435-471.
- (2017): “As cartas autógrafas de Antonio Fernández Morales, un autor berciano no rexurdimento do galego”, *Bierzo* 35, 81-107.